

**Міністерство освіти, науки, молоді і спорту України
Державний вищий навчальний заклад
“Ужгородський національний університет”
Кафедра економічної теорії**

**Опорний конспект лекцій
з курсу «Сучасні економічні теорії»
для студентів економічних спеціальностей**

Палійчук Є.С.

Ужгород – 2015

**Міністерство освіти, науки, молоді і спорту України
Державний вищий навчальний заклад
“Ужгородський національний університет”
Кафедра економічної теорії**

**Опорний конспект лекцій
з курсу «Сучасні економічні теорії»**

Напрямок підготовки : 0501 «Економіка і підприємництво»

ОКР : бакалавр

Напрямок підготовки :

6.030508 «Фінанси і кредит» спеціалізація банківська справа

6.030508 «Фінанси і кредит» спеціалізація фінанси

6.0030504 “Економіка підприємства”

6.030509 “Облік і аудит”

Форма навчання : денна і заочна

Палійчук Є.С.

Затверджено і рекомендовано до видання на засіданні кафедри економічної теорії
(Протокол № 3 від 5 листопада 2015 р.)

Укладач: Палійчук Є.С. – к.е.н., доцент кафедри економічної теорії економічного факультету Ужгородського національного університету.

Палійчук Є.С. Опорний конспект лекцій з курсу «Сучасні економічні теорії»

Робоча програма курсу „Сучасні економічні теорії”

Пояснювальна записка

Мета курсу: Подати відомості про основні сучасні підходи та теорії до пояснення економічних законів, процесів, явищ.

Завдання курсу:

- **Методичні:** Надати знання з сучасних економічних теорій.
- **Пізнавальні:** Опанувати ключові моменти сучасних економічних теорій та концепцій.
- **Практичні:** Навчити правильно аналізувати економічні теорії, застосовувати набуті знання для керування економічними системами.

Змістовні модулі учбового курсу

I. Змістовий модуль

Тема: Загальні основи і структура сучасних макроекономічних теорій

Лекційні модулі:

1. Загальна характеристика розвитку економічної теорії у XX столітті.
2. Кейнсіанство та його особливості в різних країнах.
3. Еволюція неокласичних ідей.
4. Неолібералізм.
5. Монетаризм.
6. Інституціоналізм.
7. Радикальна політична економія.
8. Економічні концепції соціал-демократії.
9. Сучасні теорії економічного зростання.
10. Теорії трансформації ринкової економіки.
11. Теорії постіндустріалізму.
12. Основні теоретичні напрями дослідження глобалізації.
13. Розвиток сучасної української економічної думки.

Лекція 1. Розвиток сучасних макроекономічних теорій

ПЛАН

1. Підходи до розгляду економічних теорій
2. Стандартні макроекономічні теорії

-1- Підходи до розгляду економічних теорій

Розвиток світової економіки на початку XXI ст. ознаменувався фундаментальними соціально-економічними трансформаціями. Кризові явища, що відбуваються за життя одного покоління, виявили суперечливість, неповноту та неадекватність базових економічних концепцій і моделей, загостривши потребу в теоретичному осмисленні нових реалій і ревізії звичного методологічного і понятійного апарату. Новітні тенденції світового розвитку, пов'язані з формуванням глобального інформаційного суспільства, осмисленням суперечностей і перспектив його подальшого розвитку опинилися в центрі уваги впливових міжнародних організацій, відомих дослідників: економістів, політологів, соціологів. У той же час, глибина і непередбачуваність глобальних потрясінь стали викликом економічній науці, яка не встигає за сучасним високодинамічним розвитком, осмислюючи нові процеси і явища в системі усталених категорій і понять. Відсутність в науковому дискурсі згоди щодо концептуалізації змін на надзвичайно високій швидкості, інтенсивності та напруги, необхідність розробки світоглядних орієнтирів цивілізаційного розвитку, переорієнтації на гуманістичні вимірювання пізнавальної та практичної діяльності людства, вимагають нового рівня узагальнень і неортодоксальних наукових підходів в осмисленні мегатрендів сучасного економічного розвитку.

Два основних підходи до розгляду економічних теорій. Важливе завдання сучасної економічної освіти полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям якомога адекватніше уявлення про реальну вітчизняну та світову економіку, їх особливості в широкому контексті національних, регіональних та глобалізаційних процесів. Проте це завдання неможливо ефективно виконати у разі відсутності знань про сучасний стан економічної науки, її складну внутрішню структуру, наявність в економічній теорії різних взаємопроникних і альтернативних концепцій, шкіл та напрямів, об'єктивну зумовленість такого становища і змагальність ідей. Тому цілком очевидно, що вивчення в площині простору та часу становлення і розвитку окремих економічних теорій, включаючи сучасні, обов'язково має завершуватися узагальнювальним розглядом усіх цих теорій як певної субординованої бага-топарадигмальної сукупності, що має інтегративні властивості та розвивається за певними закономірностями і тенденціями. А вже звідси випливають певні загальні міркування та висновки про перспективи подальшого розвитку економічної теорії.

Історичний досвід (радянський особливо, але не лише він) доводить безплідність і шкідливість підходу до розгляду стану та розвитку економічної науки з монопольних позицій якоїсь однієї теорії чи школи, а також неспроможність претензій представників окремих теорій на істину в останній інстанції. Проте в новітніх вітчизняних умовах на місце ортодоксального марксизму як монопольно домінуючої у минулому теорії претендує так званий мейнстрим, тобто найбільш розроблена і поширена частина сучасної немарксистської теорії.

Водночас формується позиція, протилежна за формою, але за сутністю подібна зазначеному вище підходу, яка полягає у розгляді багатоманітності та багатопарадигмальності сучасної економічної теорії як негативного явища, якого необхідно якнайшвидше позбутися.

Отже, є нагальна потреба, *по-перше*, проаналізувати основні теоретико-методологічні та світоглядні підходи, в межах яких виникають і розвиваються різні

економічні теорії, школи та напрями економічної науки, *по-друге*, розкрити причини та наслідки об'єктивної неминучості багатоманітності та багатопарадигмальності економічної теорії, *по-третьє*, дати правильну оцінку зазначеним вище явищам і процесам, що тісно пов'язані з сучасним становищем і розвитком економічної науки.

У широких координатах загального теоретико-методологічного та світоглядного підходу до розгляду економічних теорій можна виокремити дві наукові парадигми. (Парадигма (від грец. *paradigma* — приклад, взірць) (філос., соціол.) — 1) строго наукова теорія, втілена в системі понять, що виражають суттєві риси дійсності; 2) вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і їх вирішення, методів дослідження, що панують протягом певного історичного періоду в науковому співтоваристві)

Перша — *формаційна*, в основі якої лежить матеріалістичне розуміння історії. Його сутність Ф. Енгельс визначив як такий погляд на процес світової історії, який кінцеву причину і вирішальну рушійну силу всіх важливих історичних подій знаходить в економічному розвитку суспільства, у змінах способу виробництва й обміну, у поділі суспільства на різні класи, що впливає звідси, й у боротьбі цих класів між собою.

Друга парадигма — *цивілізаційна*, ключовим елементом якої є поняття "цивілізація", яке має низку визначень і навіть варіантів цих визначень.

Історично першими були розроблені різні цивілізаційні парадигми (XVIII—XIX ст.), а у 40—60-ті роки XIX ст. — *формаційна парадигма*.

У межах обох парадигм важливе значення має розробка питання про критерії виокремлення та дослідження формацій і цивілізацій, а також різних ступенів їх соціально-економічного розвитку.

Історично склалося так, що *формаційна парадигма* з її критеріями ототожнюється лише з марксистськими економічними теоріями, а *цивілізаційна* — з різноманітними немарксистськими концепціями цивілізаційного напрямку. При цьому поняття "цивілізація" використовується у різному розумінні.

Наприклад, для А. Тойнбі — це синонім культури, для О. Шпенглера — завершальна стадія у розвитку локальних культур, стадія їх деградації та занепаду, для Л. Моргана — історична стадія розвитку людського суспільства, що прийшла на зміну варварству, для М. Данилевського — культурно-історичний тип суспільства і т. ін. Як справедливо зазначають учені, структура цивілізаційного підходу досить складна і розгалужена. Сучасне визначення цивілізації має багато варіантів, які формуються під впливом сукупності різноманітних чинників, що діють у світовому науковому та суспільному просторі. Серед них — ментальні структури, наукові й суспільні парадигми.

На думку професора А. Філіпенка, основою сучасного цивілізаційного знання є п'ять відносно самостійних цивілізаційних парадигм, сукупність яких дає можливість скласти більш-менш цілісне уявлення про генезис, структуру й динаміку сучасних цивілізаційних процесів. Це *загальноісторична, філософсько антропологічна, соціокультурна, технологічна та економічна парадигми*. В основу їх покладено відповідні визначальні фактори. У сучасній науковій літературі, внаслідок насамперед різного тлумачення та використання зазначених вище критеріїв у межах кожної з двох парадигм, склалося неоднозначне ставлення до останніх. Досить поширеними залишаються полярні позиції контркритики та пошуку контраргументів. Обмеженість *формаційного підходу* вбачають, як правило, у наданні гіпертрофованого значення економічним факторам, і відповідно, у недооцінці значення дії інших чинників (політики, культури і т. ін.). Критики *формаційного підходу* вважають також, що в його межах недостатньо враховуються особливості функціонування соціально-економічних систем у конкретних країнах на різних ступенях їх розвитку. До цього додається ще й гіпотеза, згідно з якою багатоманітність варіантів розвитку окремих країн нині звести до певної загальної моделі важко чи навіть неможливо. Звідси випливають питання про необхідність підходу за країнами і водночас урахування самотності та загальносвітових тенденцій розвитку.

Проблема лише в тому, як такі поставлені питання реалізувати у вигляді певних економічних теорій.

Іншими недоліками формаційного підходу називають надмірну конфронтаційність акцентування на відносинах власників і невласників, положення про переривчатість історичного процесу розвитку, підведення всього людського розвитку під обґрунтування комуністичної формації.

У межах формаційного підходу неоднозначним є трактування кінцевого ступеня соціально економічного розвитку. Можна виокремити такі основні точки позиції:

а) капіталізм — природний рушійний порядок, що відповідає потребам людей, постійно розвивається, еволюціонує у напрямі гуманізації, соціалізації та не потребує переходу до соціалізму;

б) соціалізм (комунізм) як кінцевий ступінь соціально-економічного прогресу в дусі марксистського вчення;

в) посткапіталізм — майбутній лад, у якому на основі пост-індустріального розвитку, пріоритет надається самоцінності творчої особистості.

Водночас із характерних марксистських позицій висвітлюється питання про критерії виокремлення трьох типів цивілізації — аграрної, індустріальної та постіндустріальної — за вирішальною ознакою рівня розвитку техніки і науки. Серед недоліків такого виокремлення називають, *по перше*, абстрагування від законів розвитку цілісної економічної системи в процесі її еволюції, насамперед від законів відносин економічної власності. Звідси впливає зосередження уваги на зовнішніх поверхових формах зв'язку на рівні явища. *По друге*, поза межами такої класифікації залишається соціальна сутність людини, передусім людина-власник, а відтак — людина як сукупність інших підсистем суспільних відносин (соціальних, політичних, правових та ін.). *По третє*, така концепція базується значною мірою на теоріях позитивізму, а тому не пояснює (або пояснює односторонньо, поверхово) наявність багатства і бідності в умовах аграрної, індустріальної і постіндустріальної цивілізацій, економічних криз, масового безробіття у двох останніх цивілізаціях та інших коріньних вад. Тому за своєю соціальною спрямованістю вона слугує інтересам панівного класу.

-2- Стандартні макроекономічні теорії

Становлення, розвиток, еволюція і занепад різних економічних теорій відбуваються у межах як цивілізаційного, так і формаційного підходів. Проте залежно від домінування при розробленні різних теорій тієї чи іншої методології, проблематики, змісту, нормативних оцінок, тощо можлива різна їх класифікація (типологізація). Сьогодні можна говорити не лише про багатоманітність сучасних економічних теорій та шкіл, а й про їх еволюцію з плином часу, їх основну проблематику, спільне і відмінне та інші важливі характеристики.

Стандартні макроекономічні теорії об'єднані у межах таких шкіл економічної науки:

- 1) ортодоксальне кейнсіанство;
- 2) ортодоксальний монетаризм;
- 3) теорія економіки пропозиції;
- 4) нова класика;
- 5) реальний діловий цикл;
- 6) нове кейнсіанство;
- 7) нова австрійська;
- 8) посткейнсіанство

Є два основні способи виявлення спільних та відмінних ознак між різними теоріями та напрямками сучасної економічної науки. Власне ці способи відображають спільне та відмінне між позитивною і нормативною частинами сучасної економічної теорії, між методами дослідження.

Перший спосіб пов'язаний із теоретичними передумовами, покладеними в основу макроекономічних теорій. Наприклад, ці теорії відрізняються тим, чи враховуються в них ключові поняття невизначеності, економічного зростання, гнучкості цін, впливу грошей, зворотного зв'язку між інфляцією і безробіттям та ін. Так, у кейнсіанських і монетаристських теоріях по-різному вирішуються питання про повернення до рівноваги цін та заробітної плати за коливань попиту і пропозиції, про зв'язок темпів інфляції та безробіття, нейтральність грошей та ін.

Другий спосіб виявлення відмінностей між макроекономічними теоріями — це акцент на заходах економічної політики, які впливають із різних теоретичних побудов. Макроекономічна теорія як певні погляди на спосіб розвитку та функціонування економіки, подані у формі певної логічної конструкції (або моделі), становить основу, на якій формується і реалізується економічна політика. Проте економісти по-різному розглядають те, якою є "краща" економічна модель. Унаслідок цього між ними немає згоди щодо ролі та способу проведення макроекономічної політики.

Лекція 2. Кейнсіанство та його особливості в різних країнах

ПЛАН

1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства.
2. Погляди Дж. М. Кейнса
3. Поширення кейнсіанства в різних країнах. Некейнсіанство.

-1- Історичні передумови виникнення кейнсіанства

Кейнсіанство — одна з провідних течій сучасної економічної думки. Для розуміння теоретичної системи кейнсіанства передовсім треба згадати історичну епоху її виникнення й усвідомити, що саме особливості цієї епохи зумовили її появу.

Головною з цих особливостей було швидке руйнування з розвитком капіталізму механізмів автоматичного ринкового саморегулювання. На межі ХХ ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства. Отже, сама дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу. Найнаочнішим свідченням цього стала світова економічна криза 1929—1933 рр. та наступна депресія 30-х років. Криза продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму нагально потребували планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці. Спочатку посилене державне втручання в економічне життя, як ми вже зазначали, пояснювалося суто практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази. Опублікувавши 1936 р. книжку «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», Дж. М. Кейнс створив цю теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку у економічній науці, котрий обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

-2- Погляди Дж. М. Кейнса

Кейнсіанська школа дістала назву за прізвищем автора основних її концепцій — **Джона Мейнарда Кейнса** (1883—1946), англійського економіста, державного й політичного діяча. Вплив кейнсіанства на сучасну економічну думку такий великий, що це вчення вважається кейнсіанською революцією в економіці. Воно стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до часів великої депресії. Значення теорії Кейнса передовсім пов'язане зі зміною структури викладу

економічної теорії, появою її нового розділу — макроекономіки, без якої нині неможливе функціонування будь-якої економічної системи. Кейнсіанство стало основою державного регулювання економіки та процесу суспільного відтворення в 30-х роках ХХ ст.

Макроекономічний аналіз передбачає вивчення сукупних народногосподарських величин, що визначають структуру й динаміку процесу суспільного відтворення. За визначенням Е. Жамса, макроекономіка "має справу не з численними покупцями та продавцями, що діють окремо один від одного, а із сукупним попитом і сукупною пропозицією; не з численними загонами власників грошових засобів, а із заощадженнями або нагромадженнями; не з окремими підприємцями, а із сукупними капіталовкладеннями". Закономірності макроекономіки відрізняються від законів функціонування окремих економічних одиниць і враховують переважно техніко-економічні та кількісні аспекти процесу виробництва.

В економічній системі класичного мікроекономічного підходу центральне місце посідали такі категорії, як ціна, вартість, розподіл доходу відносно окремого, локального ринку певного товару. Умовою такого раціонального господарювання на окремих ринках, а отже, і у масштабах національної економіки в цілому, на думку класиків, була вільна, необмежена конкуренція суб'єктів економічної діяльності.

Сучасних економістів можна умовно поділити на дві групи залежно від проблем, якими вони займаються. З одного боку, це питання мікроаналізу, діяльності підприємства, фірми, з іншого — відтворення на основі макроаналізу, що охоплює державу та суспільство в цілому. Ще на початку 20-х років ХХ ст. головним завданням економічної науки вважалося з'ясування зв'язку між поставленими цілями й наявними ресурсами без оцінки існуючої економічної політики. Економічна криза 1929—1933 рр. не тільки виявила ілюзорність уявлень про вільну конкуренцію, а й різко змінила погляди вчених-економістів. Соціальна небезпека, що випливала з економічної кризи й масового безробіття, змусила Дж. М. Кейнса зайнятися пошуками виходу з такого становища. Учений рішуче відмовився від поглядів свого вчителя А. Маршалла й заявив, що держава не може далі стояти осторонь проблем відтворення суспільного капіталу, нагромадження та споживання, повної зайнятості, ролі в них грошового обігу та кредиту. Таким чином, Дж. М. Кейнс чітко сформулював новий напрямок економічної теорії — макроекономіку і теорію *державного регулювання* економічної системи.

Предметом дослідження Дж. М. Кейнса є кількісні функціональні залежності процесу відтворення, кількісні зв'язки економічних явищ, які формуються у вигляді узагальнених, агрегативних категорій. Абстрагування від якісних змін дало змогу вченому, з одного боку, проаналізувати деякі найзагальніші функціональні закономірності економічної системи, а з іншого — уникнути розгляду соціально-економічного аспекту капіталістичних відносин. Розглядаючи економічні процеси як відображення психології господарюючих суб'єктів, Дж. М. Кейнс залишився на ідеалістичних позиціях: "Ідеї економістів і політичних мислителів — і тоді, коли вони мають слухність, і тоді, коли вони помиляються, — могутніші, ніж думають. Насправді світ майже цим тільки й управляється".

На відміну від австрійської школи, яка розглядала індивідуальну психологію продавця й покупця, Дж. М. Кейнс узяв за основу психологію має, суспільну психологію, обґрунтовуючи такі психологічні закони, як схильність до споживання, схильність до заощадження, схильність до інвестування, надання переваг ліквідності.

Свою книгу Дж. М. Кейнс назвав "Загальна теорія зайнятості, процента й грошей" (де слово "загальна" означає "спільна", "єдина"). У назві відображено суттєву деталь: Дж. М. Кейнс відкинув класичне уявлення про три окремі ринки — праці, товарів і грошей — і запропонував ідею єдиного взаємопов'язаного ринку. Таким чином, економіка на мікрорівні складається з трьох сфер взаємодії:

- найманих робітників і роботодавців;
- споживачів (які заощаджують) і виробників (які інвестують);
- власників ліквідних коштів і осіб, які формують попит на гроші.

На відміну від неокласиків Дж. М. Кейнс дійшов висновку, що вирішувати життєво необхідні проблеми високорозвиненого капіталістичного суспільства потрібно не з пропозиції ресурсів (їх рідкості, цінності, ефективності поєднання), а з позиції попиту, що забезпечує реалізацію ресурсів. Виступивши з критикою закону Ж. Б. Сея, згідно з яким пропозиція автоматично породжує попит, Дж. М. Кейнс першочергову увагу приділив проблемі "ефективного попиту" та його компонентів — споживання та заощадження (нагромадження), а також факторів, які визначають рух цих компонентів. Саме недостатній "ефективний попит", за Дж. М. Кейнсом, лежить в основі кризових явищ — безробіття, недовантаження виробничих потужностей, низьких темпів розвитку виробництва, економічних криз тощо. Вирішення проблеми зайнятості через визначення закономірностей руху ефективного попиту та приросту національного доходу — центральна ідея кейнсіанства.

Повна зайнятість і ефективний попит, який її зумовлює, можливі лише тоді, коли два компоненти попиту — споживання та капіталовкладення (інвестиції) — перебувають у певному співвідношенні й досягають необхідного рівня. Частина національного доходу, що йде на особисте споживання, зменшується відповідно до основного психологічного закону. Унаслідок цього збільшується частина національного доходу, що йде на заощадження, і це спричинює зменшення попиту на споживчі товари. Недостатнє зростання особистого споживання слід компенсувати за рахунок збільшення інвестицій, тобто виробничого споживання. Розширення попиту на ринку засобів виробництва визначається динамікою двох факторів: граничної ефективності капіталу (норми прибутку) і норми позичкового відсотка. Зменшення позичкового відсотка й підвищення граничної ефективності капіталу збільшують національний дохід, а отже, й зайнятість. Дж. М. Кейнс не приховував, що таких результатів можна досягти шляхом зниження заробітної плати. Він обґрунтував благотворний вплив такого зниження на активізацію економіки (номінальна заробітна плата може зростати, тоді як реальна залишається сталою або зменшується). Державне регулювання, за Дж. М. Кейнсом, має проявлятися в заморожуванні заробітної плати, оскільки її зростання лише збільшує заощадження, не сприяючи зростанню споживання.

Центральне місце в економічній теорії Дж. М. Кейнса посідає *концепція мультиплікатора*, спрямована на пошуки кількісних функціональних залежностей суспільного відтворення та обґрунтування концепції походження доходу від інвестицій. Інвестиції в будь-яку галузь сприяють зростанню зайнятості, збільшення доходів і споживання не тільки в цій галузі, а й у споріднених виробництвах. Зміни в цих галузях, своєю чергою, породжують збільшення зайнятості й попиту в галузях "другого порядку", які віддалені від сфери первинного інвестування. Це означає появу ефекту мультиплікації. Обсяг національного доходу, а отже, і сукупного попиту, перебуває в певній кількісній залежності від загальної суми інвестицій.

Дж. М. Кейнс пише: "Ми можемо вважати встановленим закон, згідно з яким збільшення зайнятості, безпосередньо пов'язане з інвестиціями, неминуче повинно стимулювати й ті галузі промисловості, які виробляють товари для споживання, і, таким чином, сприяють загальному приросту зайнятості в певному кратному розмірі до тієї первинної зайнятості, яка безпосередньо пов'язана з інвестиціями". Такий закон можна вважати інтерпретацією функціональної залежності, але не причинно-наслідкового зв'язку між інвестиціями й національним доходом, тому що інвестиції не можуть бути лише одним джерелом останнього. Дж. М. Кейнс загалом песимістично ставився до можливості капіталістичної системи господарства досягти постійних, стабільно високих темпів зростання шляхом ринкового саморегулювання, протиставляючи цьому активне втручання держави в економічне життя. Запропоновані ним заходи спрямовані не на стимулювання виробництва, а на збільшення попиту. Частка споживання в сукупному доході має тенденцію до зниження, тому об'єктом державної політики мають стати насамперед інвестиції. Дж. М. Кейнс вирізняє два способи регулювання попиту: грошово-кредитну та бюджетну політику. Перша має на меті стимулювання попиту через зниження норми відсотка та вплив на прагнення до ліквідності (обмеження бажання зберігати вільні кошти у грошовій формі). Сутність бюджетної політики полягає в організації інвестиційного процесу. На думку Дж. М. Кейнса, зменшення чи недостатнє збільшення приватних інвестицій має компенсуватися державою. При цьому навіть не має значення, куди спрямовуються бюджетні кошти; важливо лише, щоб через ефект мультиплікатора вони спричинилися до зростання зайнятості й національного доходу. Такий підхід виправдовував не тільки некорисні інвестиції, а й інвестування військових витрат, мілітаризацію економіки. Дж. М. Кейнс наполягав на використанні бюджетних коштів приватними інвесторами через систему державних замовлень і закупок. Він обстоював не державні інвестиції, а активне державне регулювання обсягів інвестиційної діяльності.

-3- Поширення кейнсіанства в різних країнах. Неокейнсіанство

Послідовники Кейнса висунули три проблеми, які мають відносно самостійний характер: проблему динамічної рівноваги, проблему тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та проблему короткотривалих відхилень, або циклічних коливань. Теорії, що виникли як результат дальшого розвитку теорії Кейнса, називають **неокейнсіанством**.

Вивчаючи неокейнсіанство, слід мати на увазі, що в ньому домінують дві тенденції:

- американська, пов'язана з іменами ряду економістів США;
  - європейська, репрезентована передовсім дослідженнями французьких учених.
- Отже, необхідно послідовно розглянути концепції цих учених-неокейнсіанців.

У США ідеї Дж. М. Кейнса розвивали ще з 30-х рр. його американські послідовники і передовсім економісти Гарвардського університету **Е. Хансен** (1887—1975) та **С. Харріс** (1897—1974). Ґрунтовне вивчення їхніх концепцій (насамперед інвестиційної теорії циклу) допоможе усвідомити загальні риси (особливості) американського неокейнсіанства. Так, по-перше, його характерною рисою є те, що в поясненні найважливіших економічних проблем чільне місце надається інвестиціям. Послідовники Кейнса виходять з того, що причина циклічності, а водночас і причина періодичних криз та безробіття полягає в «коливаннях динаміки інвестицій». Капіталовкладення набувають характеру своєїрідної незалежної змінної, від якої залежать інші змінні.

По-друге, американські неокейнсіанці доповнили концепцію мультиплікатора Кейнса концепцією акселератора, який характеризує зворотний зв'язок між національним доходом та інвестиціями.

По-третє, велике значення в неокейнсіанській теорії циклу має поділ капіталовкладень на автономні (незалежні від руху споживання або національного доходу) та похідні інвестиції (пов'язані з розширенням споживання внаслідок зростання національного доходу). Саме останній тип інвестицій бере участь у моделі «мультиплікатор-акселератор».

По-четверте, американські послідовники Кейнса змінили метод перманентного регулювання й спрямування приватних і державних інвестицій на метод маневрування державними витратами (видатками) залежно від економічної кон'юнктури (незважаючи на можливий дефіцит державного бюджету). Він є основною складовою концепції «вбудованих» стабілізаторів і неокейнсіансь-ких антициклічних програм, які теж слід докладно розглянути.

Далі необхідно перейти до вивчення неокейнсіанства у Франції. Його особливістю є те, що деякі французькі економісти вважали не обов'язковим положення Дж. М. Кейнса щодо регулювання позичкового процента як засобу стимулювання нових інвестицій. Вони запропонували використання індикативного методу планування економіки як визначального засобу забезпечення незгасання інвестиційного процесу. Слід розглянути концепцію індикативного планування, автором якої є Ф. Перру і яка справила значний вплив на практичну реалізацію програмування економіки Франції.

Учення Дж. М. Кейнса здобуло багато прихильників, особливо в післявоєнні роки, коли на перший план висунулися не проблеми зайнятості, а питання економічного зростання й економічної збалансованості. *Неокейнсіанці*, передусім *Рой Харрод (1900—1978)*, *Євсей Домар (нар. 1914)*, *Джон Хікс (нар. 1904)*, багато в чому пішли далі від вчителя: вони аналізували втручання держави в економічні процеси, вплив науково-технічного прогресу, наполягали на державних вкладеннях у наукові дослідження й на структурній перебудові економіки.

В основу *теорії економічної динаміки та довготермінового економічного зростання* Р. Харрода і Є. Домара покладено такі положення Дж. М. Кейнса:

1. стихійні коливання попиту та пропозиції призводять до неповної зайнятості й недовикористання ресурсів;
2. державне регулювання, формуючи ефективний попит, забезпечує стабільність.

Довготермінова динамічна рівновага забезпечується, на думку вчених, таким співвідношенням факторів виробництва, яке встановлює рівність приростів сукупного попиту й сукупної пропозиції. Головними факторами економічного зростання визнаються інвестиції та капіталоемкість (відношення використовуваного капіталу до обсягу виробленого продукту). З цим пов'язаний головний недолік — ігнорування впливу праці, підвищення її продуктивності, технічного прогресу, освітнього та професійного рівня робітників тощо. Інше продовження кейнсіанської традиції — пошук шляхів досягнення економічної рівноваги одночасно на двох ринках: товарів і грошей, здійснений Дж. Хіксом і А. Хансеном.

Неокейнсіанство не є одноманітною течією; у ньому можна виокремити два напрямки — вже розглянуту так звану ортодоксальну теорію (представники — Дж. Хікс, А. Хансен, Є. Домар, Р. Харрод) і ліве кейнсіанство, або кембриджську школу (Дж. Робінсон, П. Сраффа, Н. Калдор та ін.). Окремо можна зазначити також посткейнсіанство, у якому чільне місце посідає А. Філіпс.

Видатним представником *лівого кейнсіанства* була *Джоан Робінсон* (нар. 1903). Ліві кейнсіанці погоджувалися з Дж. М. Кейнсом у тому, що основна проблема капіталізму — проблема ефективного попиту, але головну причину недостатнього попиту

вони вбачали в нерівномірному розподілі національного доходу. Засобом підвищення попиту вони вважали обмеження діяльності монополій, а в теоретичному плані прагнули об'єднання кейнсіанства й марксизму. Ліві кейнсіанці обстоювали позицію соціальної орієнтації державних витрат: відмови від гіпертрофованих військових витрат і збільшення капіталовкладень у житлове будівництво, інфраструктуру, охорону здоров'я, освіту, соціальне страхування.

Артур Філіпс здійснив графічне обґрунтування концепції оберненої залежності безробіття та інфляції, яка дістала назву *кривої Філіпса*. За допомогою математичних формул і статистичного матеріалу вчений намагався пов'язати динаміку заробітної плати з динамікою ступеня безробіття, аналізуючи дані за період 1861—1957 рр. Він указав на функціональну залежність аналізованих величин, але зазначив, що зв'язок між темпами зростання зайнятості й динамікою заробітної плати не є лінійним. Крива Філіпса була побудована на статистичних даних відносно стабільного періоду капіталізму, тому інфляція й безробіття змінюються на ній у протилежних напрямках. У наш час тісно пов'язати темпи інфляції з темпами безробіття, як це робили посткейнсіанці, практично неможливо.

Крива Філіпса (рис. 1) підтверджує такий висновок: державна політика регулювання сукупного попиту не може повністю ліквідувати безробіття ціною посилення інфляції чи зменшити інфляцію ціною звільнення робітників. Вона має спрямовуватися на одночасне досягнення найнижчих показників інфляції та безробіття (треба вибрати оптимальну точку на кривій, наприклад *A*, де рівні інфляції та безробіття дорівнюють 3 %).

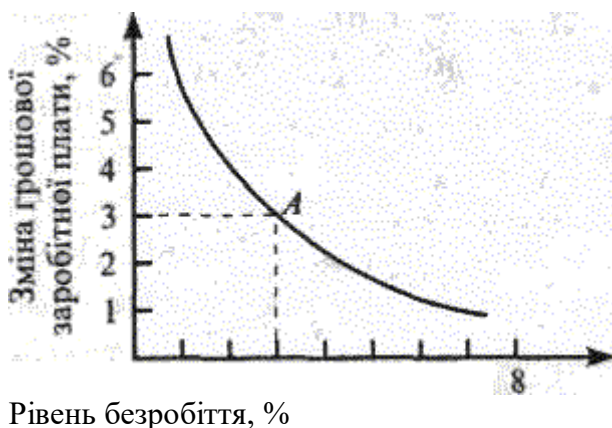

Рис. 1. Крива Філіпса .

Починаючи з 1968 р. в розвинених країнах ринкової економіки скорочення виробництва та зростання безробіття збіглися в часі з посиленням інфляційних тенденцій (явище стагфляції). Спроби побудувати криві за новими показниками не мали успіху — вчені отримували не криву, а ламану лінію. Неможливість за допомогою кривих Філіпса пояснити сучасні економічні процеси значною мірою вплинула на подальше ставлення до всієї кейнсіанської теорії. Це спричинило появу нового пояснення стагфляції (з боку неокласичного напрямку) через так звану гіпотезу природного рівня, яка ставить під сумнів сам факт існування оберненої залежності між інфляцією та безробіттям, наполягаючи на тому, що в довгостроковій перспективі економічна система досягає стабільності та стійкості за умови природного рівня безробіття. Останній був емпірично встановлений на рівні 6 %, що збігається з рівнем безробіття в умовах відсутності циклічного безробіття.

Кейнсіанство та його модифіковані варіанти — неокейнсіанство та посткейнсіанство — істотно вплинули на світову економічну думку, але у сфері економічної політики їх домінування різко обмежилось у 60—70-ті роки ХХ ст. Ці теорії не дістали такого продовження, на яке сподівалися. Кейнсіанство було створене як теоретичне обґрунтування виходу з кризи, тому виявилось неспроможним вирішити проблеми постійного, динамічного розвитку. Це значною мірою спричинилося до активізації критики кейнсіанства та його різновидів неокласиками та неолібералами.

Лекція 3. Еволюція неокласичних ідей.

ПЛАН

1. Вчення неокласиків.
2. Теорії монополістичної конкуренції
3. Неокласичний синтез
4. Неокласичне відродження теорії "Економіки пропозиції" та раціональних очікувань.

-1- Вчення неокласиків

Монополізація економіки, виникнення державно-монополістичної форми власності, усесвітня економічна криза 20—30-х рр. поставили під сумнів основні постулати ортодоксального неокласицизму. Вихідний принцип неокласиків — принцип лібералізму, згідно з яким вільне ціноутворення і ринковий спосіб розподілу доходів обумовлюють прийняття економічними суб'єктами оптимальних господарських рішень, що має своїм наслідком урівноважування попиту і пропозиції, був підірваний.

Остаточного удару основоположним принципам неокласицизму завдали кейнсіанці, які запропонували нову концепцію економічного розвитку. Після прийняття їхніх рекомендацій урядами багатьох країн вірогідність основних постулатів неокласичної теорії взагалі ставилась під сумнів.

Переглянути неокласичну теорію ринку намагалися і самі представники неокласичної школи. **Видатні теоретики-неокласики Л. Вальрас, А. Пігу, А. Хоутрі, К. Вікселл** та інші також указували на обмежені регулюючі можливості ринкової конкуренції, особливо за нових умов, і вважали за необхідне доповнити її державним регулюванням.

Однак послаблення позицій неокласицизму як основи економічної політики зовсім не означало відмови від неокласичної методології аналізу економічних явищ. На той час неокласичний напрям мав майже столітню практику економічних досліджень, зв'язаних із використанням найрізноманітніших методів і підходів, що, починаючи з теорій послідовників рікардіанської школи та концепції загальної і часткової рівноваги, уможлилювали всебічне висвітлення закономірностей суспільно-економічного розвитку.

Неокласична школа політичної економії справляла неабиякий вплив на інші напрями. Саме неокласичні теорії формували методологічні засади досліджень економічних явищ усіма іншими течіями в політичній економії: в основу ідей кожної з них було покладено неокласичний аналіз взаємозв'язків та взаємовпливу елементів економічної системи. Адже економічні доктрини будь-якого спрямування виходили з того, що втручання держави в економіку можливе лише у межах, окреслених приватною власністю на засоби виробництва, тому воно має базуватися на визначенні особливостей

та закономірностей функціонування ринкового організму, на розумінні того, що свідоме формування одного з елементів економічної системи спричинятиме відповідні зміни в усій системі.

-2- Теорії монополістичної конкуренції

Водночас у межах неокласичної традиції виникає окремий напрямок, представники якого намагаються довести, що конкуренція притаманна також і монополістичній стадії розвитку економіки. **Д. Робінсон, Е. Чемберлін, Й. Шумпетер** здійснюють перегляд неокласичної концепції ринку, формулюють теорії монополістичної конкуренції, за допомогою яких доводять, що сили ринкового самоврегулювання торують собі шлях за будь-яких умов.

Інші неокласики закликали до відновлення економічних умов, за яких знову запрацює механізм вільної конкуренції, до розробки моделей виходу з економічної кризи та економічного зростання, тим самим розширюючи предмет неокласичних досліджень: стрімко зростає різноманітність об'єктів дослідження, змінюються підходи до їх вивчення. У межах неокласичного напряму формулюються різноманітні ліберальні концепції суспільно-економічного розвитку, інколи настільки протилежні за змістом, що можна було говорити про виникнення нових шкіл. Але основний принцип — орієнтація на потенціал ринкової системи та ринкових механізмів — об'єднує всі напрями і школи.

Неокласична економічна теорія входить у нову фазу, набирає нових рис, чітко окреслюються її функції — нормативна (формулюються програми розвитку, визначаються його основні напрями, розробляються практичні рекомендації, тобто формуються засади економічної політики) та позитивна, науково-дослідна (вивчаються економічні закономірності та фактори прогресу суспільства). Широко використовуються економіко-математичні, статистичні методи моделювання економічних процесів, системний та факторний аналіз.

Розгортання всесвітньої кризи зумовлює виникнення нових пріоритетів у наукових дослідженнях — проблеми відновлення економічної рівноваги, циклічності та економічного зростання. Представники неокласичної школи розв'язують їх по-різному, але в межах неокласичної методології. Це приводить до нового поділу представників неокласичної школи на кілька помітних наукових течій (напрямоків).

Так, напрям, що абсолютизує саморегулюючий потенціал ринку, заперечує необхідність втручання держави в економіку, отримує назву консервативної (ортодоксальної) течії неокласичної школи. Саме завдяки цій течії відбувається вдосконалення методів дослідження ринкових процесів, їй належать пріоритети в галузі функціонального аналізу проблем економічного зростання.

Але, на відміну від своїх попередників, представники цієї течії широко користуються як мікро-, так і макроекономічними підходами: проводиться багатофакторний аналіз економічного циклу, моделюється вплив на нього НТП, кон'юнктури та інших чинників, у тім числі і грошового фактора відновлення економічної рівноваги.

Якщо раніше проблема грошового обігу розглядалася у зв'язку з ціноутворенням, то тепер акценти зміщуються в бік дослідження його впливу (як фактора економічного зростання) на процеси нагромадження, інвестування. Виникає низка нових теорій, які відрізнялись від колишніх кількісних теорій грошей тим, що враховували не лише

взаємозв'язок цін та кількості грошей у обігу, а вказували й на існування інших, у тім числі суб'єктивних, чинників рівноваги — мотивів інвестування. Визнається, що інвестиції є автоматичним регулятором ринкової економіки, головною умовою економічного зростання, а ринковий механізм — головною умовою ефективної дії цього регулятора. У цей же час формується і неолібералізм — течія в неокласичному вченні, що визнає можливість часткового, обмеженого впливу держави на економіку. Це свідчило про пристосування ідей лібералізму до нової дійсності, і отже, про початок нового етапу його розвитку.

-3- Неокласичний синтез

Це течія в економічній думці, яка намагається «примирити» всі економічні вчення, що постали на базі неокласичної ідеології, визнаючи плюралізм підходів до формування політики держави. Представники цієї течії є прихильниками ринкової економіки, але не перебільшують її можливостей. Тому основним у їхньому вченні є визнання правомірності використання будь-яких моделей, що здатні позитивно вплинути на економіку за певних історичних умов та потреб суспільства. Фактично, ця течія узагальнює всі здобутки економічної теорії, отримані за допомогою використання методів багатьох наук — історії, філософії, класичної та альтернативної політичної економії, психології, математики тощо.

Представники цієї школи працювали в різні періоди розвитку економічної теорії: у 30-х роках ідею синтезу теорій висунув Д. Хікс, у 40—50-х — Ф. Модільяні, але найповніший її виклад дав наприкінці 40-х рр. П. Самуельсон (н. 1915) у своїй книжці «Економікс». Саме на прикладі цієї праці аналізується вчення «неокласичного синтезу». Вивчаючи це питання, слід звернути увагу на те, що всі теорії, які синтезовано в єдиному вченні, не базуються на тій самій методології, вони є ситуаційними, на чому, власне, і наголошував Самуельсон. Тому, щоб охарактеризувати неокласичний синтез, необхідні знання всіх складових економічної теорії. Однак у цього вчення є й власна структура, яку в загальному вигляді можна описати, виходячи лише з кількох принципових вимог: — щодо економіки: можна застосовувати будь-які методи впливу на неї, але основною вимогою має бути забезпечення максимуму свободи конкуренції, що допускається історичними умовами та завданнями, які розв'язує суспільство; — щодо ролі держави: межі втручання держави в економіку визначаються лише загальносуспільним інтересом та історичними завданнями цього суспільства. Держава несе повну відповідальність за соціальну ситуацію, економічну та соціальну рівновагу.

Очевидно, що такі підходи визнають можливість застосування будь-яких моделей економічної політики держави. Але вчення «неокласичного синтезу» пропонують цілу низку обмежень, які виходять далеко за межі суто економічних вимог. Це, зокрема, вимоги, що лежать у площині альтернативної теорії — дотримання загальносуспільних, національних інтересів.

Слід звернути увагу, що це вчення великого значення надає аналізу міжнародних економічних відносин, трактуючи їх з неокласичних позицій як сферу зіткнення приватних та загальнонаціональних економічних і політичних інтересів. Підбиваючи підсумок, необхідно пам'ятати, що неокласичний синтез є інтегрованим викладом усіх попередньо розглянутих у підручнику економічних теорій, котрі мають як суто теоретичне, так і прикладне значення.

-4- Неокласичне відродження теорії "Економіки пропозиції" та раціональних очікувань.

«Неокласичне відродження» — течія в економічній теорії, що виникає в 70-х роках ХХ ст. на базі ідеї про необхідність мінімізації державного втручання в економіку. Регулювання економіки пов'язується із регулюванням попиту і розглядається як

умова стабілізації: навіть соціальний захист розглядається як форма забезпечення попиту. Під час затяжної економічної кризи 60—70-х років економісти доходять висновку, що регулювання економіки натрапляє на спротив з боку її суб'єктів, їхню економічну поведінку не можна спрямувати в потрібному напрямі з допомогою будь-яких важелів впливу; економічні рішення, які вони приймають, не є об'єктивно зумовленими. Пояснити це явище взявся **Д. Мут, а згодом — Р. Лукас**. Вони показали, що економічні суб'єкти наперед прогнозують наслідки економічної політики держави, яка пріоритетними вважає інтереси суспільства, а не індивідуальні інтереси, і намагаються вжити заходів, щоб це якнайменше позначалося на їхніх доходах. Завдяки цим намаганням економічна політика урядів стає неефективною. Знайомлячись із цією теорією, яка отримала назву «теорії раціональних очікувань», необхідно проаналізувати логіку доказів, що наводяться на користь інших мотивів суб'єктивних рішень — індивідуальних інтересів. Адже саме ці мотиви, за визначенням маржиналістів та ранніх неокласиків, забезпечують саморегулювання економіки, тоді як коригувальне втручання держави може спричинитися до такого її розладу, що постане потреба в тотальному регулюванні.

Важливо також простежити спроби практичного застосування неокласичної методології, розглядаючи два підходи до визначення сутності очікувань — як адаптивних та як раціональних. На основі цих теоретичних висновків сформувались і дві течії в новій неокласичній теорії: «раціональних очікувань» та «економіки пропозиції».

Теорія «раціональних очікувань». Її представники (**Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес**) намагаються сформулювати модель, яка формалізує суб'єктивну поведінку виробників та споживачів, прогнозуючи їхню реакцію на зміни політики та ринкової економічної ситуації. (У цьому контексті необхідно докладно ознайомитись із принципами використання методів функціонального аналізу.) Заперечуючи необхідність державного втручання в економіку, вони спираються на тезу про типовість економічної поведінки, яка врівноважує ситуацію і нівелює будь-які політичні рішення. Прихильники теорії виділяють два підходи до оцінки очікувань: «адаптивні очікування» і «раціональні очікування». «Адаптивні очікування» спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі «адаптивних очікувань» фірми пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки. «Раціональні очікування» базуються на наукових прогнозах, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо.

Автором ідеї «раціональних очікувань» є Дж. Мут, який 1956 р. сформулював цей постулат і відобразив його у побудованій ним моделі. Лише через десять років до цієї ідеї повернувся і використав її **Р. Лукас** — лауреат Нобелівської премії (1995). Він став фундатором політекономічної школи, яка поставила в 70-х рр. під сумнів справедливості багатьох положень як кейнсіанської, так і монетаристської доктрин. Цей напрямок відомий під назвою «**нової класичної школи економікс**».

Теорія «економіки пропозиції». Заперечуючи використання політики стимулювання попиту, її представники — **А. Лаффер, Р. Мандель, М. Фелдстайн, М. Боскін** — доводять, що пропозиція є провідною категорією економічних відносин і будь-яке суспільство виходить із можливостей пропонування, що визначаються ресурсними можливостями. Тому немає необхідності в державному втручанні, оскільки воно буде нівельоване очікуваннями та відповідною поведінкою суб'єктів, яка в кінцевому рахунку завжди визначатиметься їхніми можливостями. На відміну від кейнсіанців, які вважали, що попит породжує відповідну пропозицію, прихильники теорії висунули тезу про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції. Саме цю ідею було покладено в основу дебатів з проблем «економіки пропозиції», спрямованих на визначення напрямків стабілізації економіки.

Прихильники теорії поставили під сумнів висновок Кейнса, що заощадження є причиною скорочення обсягів виробництва, економічної діяльності, а отже, і зайнятості, а тому його рекомендації щодо стимулювання попиту також визнавали за недоцільні.

Лекція 4. Неолібералізм

ПЛАН.

1. Неолібералізм.
2. Лондонська, Фрейбурзька, Паризька і Чиказька школи.

- 1 – Неолібералізм

Аналіз теорій, що були сформульовані неолібералами, треба починати з визначення відмітних засадничих ознак цих теорій. Такою ознакою, є передовсім те, що неоліберали заперечують втручання держави в економічні механізми саморегулювання. Вони вважають, що роль держави полягає у створенні умов для вільної дії цих механізмів, в їхній охороні, а також в участі в перерозподілі суспільних доходів. Але найважливішою з ознак неолібералізму є те, що прихильники цієї течії, виходячи за межі неокласицизму, вважають за можливе свідомо, спираючись на цивілізаційні особливості розвитку суспільств, створювати умови, які забезпечать моделювання бажаного економічного і соціального ладу, тобто вони вбачають завдання економічної науки в моделюванні раціональної економічної та соціальної політики держави.

Слід ще раз акцентувати увагу на тому, що саме неоліберали фактично використовують подвійну методологію: для формулювання основ економічного ладу користуються неокласичним методом, але, водночас, вважаючи, що суспільне середовище суттєво впливає на взаємовідносини між економічною і соціальною сферою, застосовують історичний метод для визначення конкретних форм цих взаємовідносин. Згадаємо, що відповідно до цього методу моделювання суспільств відбувається на підставі знань про особливості їхнього історичного розвитку. Саме тому існує кілька неоліберальних моделей, які конструювалися з урахуванням таких національних особливостей і прийнятні лише для певних країн.

Аналіз моделей рекомендується здійснювати за такою схемою: спочатку визначити теоретичну основу моделі (методологію дослідження, її вияви та наслідки застосування): визначити принципи та складові функціонування економіки (на якій формі власності її побудовано, як забезпечується її конкурентність); з'ясувати роль держави за цією теорією (об'єкти, форми, напрямки та межі втручання); простежити способи й наслідки практичного втілення теоретичної моделі.

- 2 - Лондонська, Фрейбурзька, Паризька і Чиказька школи

Англійська (лондонська) школа неолібералізму характеризується найбільшим використанням основних принципів неокласицизму. Найдокладніше англійський теоретичний варіант неолібералізму, що базується на абсолютному індивідуалізмі, опрацьовано Ф. Хайєком (1899—1992).

Знайомлячись з його теоріями, особливу увагу слід звернути на ту обставину, що праці Хайєка мають двоїтий характер: одні з них присвячено аналізу закономірностей розвитку економіки, здійсненому на мікроекономічному (і навіть маржинальному) рівні розвитку, що відбувається завдяки зіткненню інтересів економічних суб'єктів; а інші — це намагання дати загальну соціальну картину життя суспільства, показати, за яких умов функціонує ця економіка. Перші написано під впливом неокласики, другі — історичної

школи. Тому метод, який використовує Хайек у своїх дослідженнях, також є неоднозначним. Але обидва використані ним підходи об'єднано на основі доктрини спонтанного порядку, згідно з якою всі явища в економіці і суспільстві в цілому є результатом стихійного зіткнення різноманітних сил, де перемогу здобувають найжиттєздатніші.

Варто знати, що великої популярності набули його праці з проблем економіки, де він стверджує, що рівноважного стану взагалі не існує: є зіткнення інтересів, яке веде до перемоги най-раціональнішого, отже, стає рушієм прогресу. Філософські праці Хайєка, присвячені суспільним умовам розвитку економіки, їхньому впливу на її параметри, а також ролі держави у формуванні таких умов («Індивідуалізм і суспільний лад», «Закон, законодавство і свобода», «Конституція свободи») — менш відомі. Але саме вони й дають підстави вважати його неолібералом. Хайек упевнений у тому, що раціональне само пробиває собі дорогу, воно не потребує свідомого впровадження, а навпаки, заперечує будь-яке втручання, котре спотворює дію природних механізмів. Отже, Хайек формулює теоретичну модель політики держави щодо розвитку суспільства, яка в загальному вигляді передбачає:

- формування автономної економіки на засадах приватної власності, індивідуалізму, конкуренції та невтручання держави (навіть у сферу грошової емісії);
- активну роль держави у створенні умов для вільного та успішного функціонування економіки. Можна сказати, що модель Хайєка орієнтовано на створення державою сильної конкурентної економіки.

Німецький неолібералізм (ордолібералізм). Деякі інші параметри неоліберальної моделі розвитку було запропоновано німецькими авторами. Тут слід згадати традиції німецької школи політичної економії, які забезпечили їй імідж альтернативної. Методологія цієї школи була особливою: згідно з нею, свідоме формування суспільства може здійснюватись державою через вплив на суспільну свідомість. Ця методологія покладалась в основу багатьох економічних учень і знайшла відображення в неоліберальних теоріях, особливо в «теорії порядків», яку в найвичерпнішій формі було сформульовано В. Ойкеном (1891—1950). У підручнику розглядаються основні складові цієї теорії. У процесі її вивчення слід особливу увагу приділити саме особливостям методології німецької школи, що дасть ключ до розуміння її економічної моделі. Передовсім треба зрозуміти, що «ідеальні типи господарства» в цій теорії — це, власне, те саме, що й абстрактні економічні категорії класичної школи, тобто економічні, господарські форми, узяті в чистому вигляді, які різняться між собою способом управління (від централізованого керування до стихійного саморегулювання). У господарському порядку вони займають скрайні позиції: проміжні позиції завжди містять певні «домішки», що спотворюють цей ідеал. За Ойкеном — це «реальні типи господарства», форми вияву ідеальних. Але класична школа визнає лише об'єктивне походження економічних форм, узалежнює їх від об'єктивних обставин. Альтернативна школа навпаки — природу форм визначає як таку, що зазнає суб'єктивного впливу. Згадаємо, що згідно з історичною методологією, типи господарства формуються під впливом суспільного середовища, яке, у свою чергу, може свідомо формувати держава. Отже, реальні типи господарств можуть залежати від політики держави, котра визначатиме, в яких дозах змішуватимуться «ідеальні типи». Цю ідею і було покладено в основу теорії «соціально-ринкового господарства», як синтезу вільного ринкового господарства та принципу соціальної рівності.

На думку Ойкена, яку поділяв і запроваджував на практиці Л. Ерхард (1897—1977) держава має взяти на себе проблему оптимального поєднання форм — типів господарства, створивши відповідне законодавче та ідеологічне середовище і формуючи новий людський потенціал (підготовка кадрів, освіта, ідеологія, соціальна підтримка тощо). Звичайно, така політика передбачала (і потребувала!) високого рівня розвитку соціальних відносин, соціальної сфери. Ці положення раніше обґрунтовували й інші економісти-

теоретики. Варто звернути увагу на характеристику теорій В. Репке, О. Рюстова, А. Мюллера-Армака. Знайомлячись з ідеями цих авторів, слід зосередитись на трактуванні ними соціально-ринкового господарства та політики держави щодо його формування.

В. Репке та О. Рюстов ще в 20-х рр. вивчали проблеми суспільного ладу. Так, Репке розробляє концепцію «ринкового господарства». Під ринковим господарством він розуміє такий господарський порядок, основу якого становить ринковий механізм, заснований на приватній власності.

Згодом західнонімецькі неоліберали сформулювали ідею «соціального ринкового господарства». Сам термін увів у науковий обіг А. Мюллер-Армак. Під «соціальним ринковим господарством» вони розуміли поєднання конкурентного ринкового господарства, заснованого на приватній власності, і соціальної ролі сильної держави. Держава за допомогою економічних важелів перерозподіляє національний дохід, забезпечуючи соціальну справедливість.

Теоретичну та практичну модель німецьких ордолібералів можна назвати вченням про свідомий вибір суспільної системи, яке передбачає: — формування сильного ринкового господарства, заснованого на різноманітних формах власності на засоби виробництва, що конкурують між собою; — абсолютизацію ролі держави у формуванні сприятливого суспільного середовища розвитку економіки та соціальних відносин через запровадження раціональної правової бази та ідеології соціального партнерства, створення розвиненої інфраструктури соціальних гарантій, державний протекціонізм та патерналізм тощо.

Неважко переконатися, що ця модель відрізняється від моделі Ф. Хайєка, оскільки на державу покладається не тільки формування умов для успішного розвитку економіки на конкурентних засадах, а й низка соціальних функцій. Крім того, параметри вільної ринкової економіки згідно з цією моделлю, також дещо інші, хоч завдання залишається тим самим — максимальна ефективність.

Французька (паризька) школа неолібералізму (дирижизму), як і всі інші, що належали до цієї течії, також спиралась на теоретичні засади, запропоновані як неокласиками, так і представниками альтернативного напрямку. Щоправда, неокласичні ідеї, які було покладено в основу національної теоретичної моделі неолібералізму, мали певні особливості. Саме вони й зумовили оригінальність цієї моделі. На аналізі цих особливостей варто спинитися спеціально. Так, необхідно знати, що формування неоліберальних поглядів на ринкове саморегулювання у Франції відбувалось за умов тотальної монополізації економіки і традиційно активної регулювальної ролі держави (давалися взнаки історичні особливості розвитку країни). Своїми управлінськими позиціями держава поступилася лише частково. Неоліберальна модель суспільного розвитку враховувала цю особливість, закріплюючи за державою дирижистські функції.

Пояснення цього феномена слід шукати в працях Ж. Рюефа, Л. Армана та Ф. Перру, де йдеться про особливості розвитку французької економіки та їх відображення у французькій політичній економії. Узагальненого вигляду французька неоліберальна модель суспільного розвитку набуває в працях М. Алле (н. 1911), який формулює її, виходячи не лише з національних особливостей розвитку, а й з глобальних його умов. Вивчаючи його теорії, необхідно пам'ятати, що Алле пропонує форми, синтезовані ним самим із категорій ринкової економіки та планового управління. Крім того, на державу покладається низка інших економічних функцій. У такий спосіб активну роль держави в економіці ця теорія поєднує з охоронною функцією. Слід також звернути особливу увагу на його теорію локальних ринків. Саме категорія «економіка ринків», запроваджена Алле, дає йому можливість здійснити такий синтез. Важливою ознакою моделі М. Алле є її мобілізаційний характер. Синтетичні категорії, які він формулює, уможливають побудову особливої теорії щодо мотивованої державою поведінки економічних суб'єктів у інтересах національної економіки. Як уже зазначалось, комунітаризм, тобто підпорядкування індивідуальних інтересів суспільним, — це одна зі складових

історичного методу. Слід ураховувати цю обставину і віднайти вияви такого підходу в теоретичних конструкціях Алле.

Зокрема, необхідно уважно ознайомитись із категорією «економіка ринків» та в цьому контексті з оригінальною теорією циклів, яка передбачає розв'язання економічних суперечностей через планове узгодження пропорцій виробництва. Це є свідченням того, що, визнаючи об'єктивність дії механізмів урівноваження, Алле визнає і важливу роль планування, виходячи з такої логіки: оскільки держава впроваджує мобілізаційну модель, провадить «політику оборонної стратегії в новому міжнародному поділі праці» (а через те розбалансовує економіку), вона мусить дбати про економічну рівновагу (через «договірне планування», «індикативне планування» тощо). На увагу заслуговує також низка положень Алле («золоте правило», «теорема еквівалентності») стосовно об'єктивних взаємозалежностей, котрі складаються в економіці, причому ці положення аж ніяк не суперечать його мобілізаційній доктрині.

Підбиваючи підсумок порівнювання теоретичної неоліберальної моделі М. Алле з іншими національними моделями, потрібно виділити основні складові його мобілізаційної доктрини (політики держави):

- формування економічно незалежного суспільства здійснюється державою на основі особливої державної структурної політики;
- ринкові, конкурентні відносини підпорядковуються загальносуспільним інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки. Важелю збалансування має стати державне планування в особливій формі, що не суперечить ринковим відносинам;
- соціальна політика держави є похідною від її економічної політики і залежить від успіхів ринкової економіки. Проте її можна розглядати також і як чинник економічного розвитку.
- слід нагадати, що цю теоретичну модель було використано на практиці урядом де Голля, як основу «політики модернізації».

Лекція 5. Монетаризм

ПЛАН

1. Сучасний монетаризм
2. Дослідження Ірвінга Фішера.

-1- Сучасний монетаризм

У США неолібералізм існує у формі сучасного монетаризму - самостійної, економічної течії, в основі якої лежить уявлення про грошову масу як визначального фактора господарської кон'юнктури, рівня цін, обсягу доходу, зайнятості і макроекономічної рівноваги в цілому.

Американський монетаризм зародився в 50-х рр. у вченні чикагської економічної школи, яке розроблялось двома поколіннями професорів Чикагського університету. Основоположником і інтелектуальним лідером сучасного монетаризму став видатний американський економіст, Нобелівський лауреат **Мілтон Фрідмен** (нар. 1912). Основні монетаристські ідеї М.Фрідмен виклав у фундаментальній праці «Монетарна історія США. 1867-1960» (написану у співавторстві з іншим представником чикагської школи - Анною Шварц).

Монетаризм як система економічних поглядів став альтернативою неокейнсіанській концепції у зв'язку з неспроможністю останньої розв'язати проблеми економічного розвитку США у 50-60-х рр. Економічні ідеї сучасного монетаризму і кейнсіанства діаметрально протилежні насамперед у питанні про внутрішню стабільність ринкової економіки і ролі держави у її забезпеченні. .

Як відомо, кейнсіанська концепція стверджує, що ринковий механізм неспроможний забезпечити макроекономічну рівновагу і динамічне економічне зростання без суттєвої допомоги державного регулювання. Монетаристи ж вважають вплив держави на економічні процеси багато у чому навіть шкідливим. Вони переконані, що тільки повна економічна свобода і вільне підприємництво спроможні забезпечити стабільність і ефективність економічного розвитку. Монетаристи однозначні в оцінці негативного впливу держави на економіку. Вони стверджують, що держава, проводячи антициклічну фіскальну політику з метою регулювання сукупного попиту, норми нагромадження, споживання і інвестицій, сама цього не бажаючи, порушує економічну рівновагу і посилює циклічні коливання. М.Фрідмен вважає, що пряме державне регулювання дає ефект із запізненням (часовим лагом) у 8-14 місяців, тобто тоді, коли потрібний прямо протилежний вплив.

Монетаристи роблять висновок, що державне централізоване управління і регулювання економіки є бюрократичним, шкідливим для приватної ініціативи і свободи людини, тому державний сектор в економіці, на їх думку, повинен бути якомога меншим. Основним засобом економічного регулювання Фрідмен та його послідовники вважають монетарну (грошову) систему, через яку можливо і необхідно розв'язувати усі економічні проблеми країни.

-2- Дослідження Ірвінга Фішера

Монетаризм виник на базі “класичної” кількісної теорії грошей, яка стверджувала, що чим більше в обігові грошей, тим вищі товарні ціни. Неокласична економічна теорія модифікувала кількісну теорію грошей. Ця модифікація розпочалась із досліджень **Ірвінга Фішера** (1867-1947), американського представника математичної школи маржиналізму. Фішер розробив свою версію кількісної теорії, центральне місце в якій належить так званому “рівнянню обміну Фішера”:

$$MV=PQ,$$

де M - необхідна грошова маса, V - швидкість обігу грошей (разів на рік), P - рівень цін, Q - кількість реалізованих товарів і послуг.

Із даної залежності Фішер зробив такі висновки: ціни товарів знаходяться у прямій залежності від кількості грошей в обігові і в оберненій - від кількості товарів. Тому за незмінної швидкості обігу грошей (це стало постулатом монетаризму) і обсягу товарів кількість грошей в обігу визначає рівень товарних цін. У відповідності із “рівнянням обміну” рівень товарних цін визначається формулою $I=MV/Q$, а кількість грошей в обігу - $M=PQ/V$.

Звідси випливає, що вартість грошей обернено пропорційна їх кількості. “Рівняння обміну Фішера” стало основоположним для монетаризму, Запозичивши основну ідею кількісної теорії грошей Фішера, сучасні монетаристи надали їй динамізму, внесли в неї ряд доповнень, застосували для її обґрунтування новітні методи статистичного аналізу. Зокрема, вони відмовились від твердження про пропорційність динаміки грошової маси і цін. Водночас визнається незмінність швидкості обігу грошей, враховуються зміни товарної маси при аналізі довготривалих періодів. При цьому циклічні економічні коливання пов'язуються із закономірностями грошового обігу. На відміну від теорії Фішера, де потреба в грошах визначається сумою товарообмінних угод, кількісна теорія грошей Фрідмена пов'язує її з “наданням переваги активам”. Тут цінність грошей, їх купівельна спроможність пов'язані оберненою залежністю з рівнем цін.

Отже, головним елементом монетарної моделі є грошова маса та її агрегати. Вважається, що кількість грошей в обігу має вирішальне значення для нормального функціонування всієї економіки. На думку Фрідмена, грошова пропозиція - єдиний важливий фактор, який впливає на рівень виробництва, зайнятість і ціни, оскільки її розширення стимулює попит на усі реальні і фінансові активи, результатом чого є зростання цін і обсягів виробництва. Швидкість обігу грошей монетаристи вважають стабільною у тому розумінні, що вона не

змінюється або змінюється дуже повільно в залежності від грошової пропозиції. Виходячи з цього, робиться висновок про можливість прогнозування впливу грошової пропозиції на рівень і динаміку національного доходу.

Агрегат (від латинського *aggregatus* - приєднувати) - у даному випадку взаємопов'язані частини грошової маси. В грошовій масі виділяють готівку (наявні гроші) і безготівкові чекові гроші (поточні банківські рахунки), що складає агрегат M1. У широкому розумінні виділяють "гроші в активах" або "майже гроші", тобто M2. M2 містить M1 і великі заощаджувальні рахунки в банках та інші подібні активи.

Тоді, згідно кількісної теорії грошей М. Фрідмена, грошова маса визначається за формулою:

$$M1+M2=PQ/V1+PQ/V2,$$

де V1 і V2 - відповідно, швидкість обігу M1 і M2, PQ/V1 - маса M1, PQ/V2 - маса M2.

Важливе місце в монетарній концепції займає теорія економічного циклу. В її основі лежить ідея про стабільний попит на готівку (наявні гроші) і безготівкові запаси (чекові депозити) і нестабільну пропозицію грошей. Якщо центральний банк країни, міркують монетаристи, здійснить емісію (випуск в обіг) надмірної або недостатньої кількості грошей, то у першому випадку це приведе до інфляції, а у другому - до кризи неплатежів. Тому причини економічної нестабільності вбачаються у зіштовхуванні стабільного попиту на гроші та їх нестабільної пропозиції. Такий висновок М.Фрідмен зробив на основі узагальнення статистичних даних про взаємозв'язок між змінами темпів зростання грошової маси і циклічними коливання в економіці США за 1867-1960 роки. Засобом прямого співставлення змін грошової маси і доходу протягом 20-ти економічних циклів М.Фрідмен (разом із А.Шварц) виявив загальну закономірність, за якою зміни грошової пропозиції на кілька місяців випереджують зміну обсягу доходу та інших макроекономічних показників на усіх стадіях (фазах) економічного циклу. Поворотні пункти у динаміці грошової маси незмінно передували поворотним точкам економічного циклу.

Проведений аналіз дав підставу стверджувати: причиною економічної циклічності є зміна темпів зростання грошової маси. Зокрема, економічний спад пов'язується із зниженням темпів зростання кількості грошей або навіть зменшенням їх пропозиції порівняно з попитом. Особливо чітко цей зв'язок проявився у роки так званої "Великої депресії" - найглибшої кризи 1929-1933 рр., коли пропозиція грошей скоротилась на 35,2 відсотка, що й зумовило економічний крах.

Виходячи з даних аналізу, Фрідмен стверджує, що кризові явища виникають не як наслідок внутрішньої нестійкості ринкової економіки, а є результатом помилкової грошово-кредитної політики держави (центрального банку країни). У випадку "Великої депресії" така помилкова політика спровокувала "грошовий голод", наслідком котрого були неплатежі по угодах, різке скорочення нагромадження, падіння виробництва, масове безробіття.

Висновок про те, що зміна грошової маси є причиною зміни обсягу номінального національного доходу і передуює йому, що економічна криза та інфляція зумовлені неспредбачуваною поведінкою готівкової пропозиції, лежить в основі монетарної теорії циклу. Це положення визначає зміст і основні напрями монетарної антициклічної і антиінфляційної політики, яка ґрунтується на трьох основних принципах.

Перший принцип - це визначення часового лагу (запізнення) в одержанні ефекту від грошової політики. Під впливом останньої зміни грошової пропозиції відбуваються із запізненням, виявившись через 8-14 місяців після здійснення якогось заходу кредитно-грошової політики.

Другий принцип полягає у тому, що збалансований розвиток економіки вимагає неухильного забезпечення сталого і стабільного збільшення грошової маси. Монетаристи вважають, що грошово-кредитна система повинна стабілізувати не проценту ставку, як думають кейнсіанці, а темпи зростання грошової пропозиції. З цього

положення Фрідмен вивів так зване “грошове правило”, згідно якого грошова пропозиція повинна зростати щорічно тими ж темпами, що й реальний валовий національний продукт (від 3 до 5 відсотків на рік). Таке правило, на думку Фрідмена, усуває непередбачений вплив на економіку антициклічної кредитно-грошової політики.

Третій принцип зводиться до рекомендацій кардинального скорочення державних витрат та перебудови економічних функцій держави, котру монетаристи однозначно визнають головним винуватцем інфляційних процесів. Держава спричинює інфляцію, здійснюючи додаткову грошову емісію, встановлюючи високий рівень податків.

Виходячи із вказаних принципів, М.Фрідмен та інші монетаристи розробили основні напрями монетарної політики, які було названо політикою “дешевих” чи “дорогих” грошей.

Політика “дешевих” грошей має на меті зробити кредит дешевим і легкодоступним, щоб збільшити обсяг сукупних витрат і зайнятості за умов економічного спаду чи депресії. Це – антициклічна кредитно-грошова політика.

Політика “дорогих” грошей полягає в обмеженні пропозиції грошей, щоб зменшити сукупні витрати і стримати інфляцію, тобто це - антиінфляційна політика.

Схематичне відображення механізму монетарної політики в її різних варіантах дано в таблиці.

Політика “дешевих” грошей - спрямована проти економічного спаду і безробіття	Політика “дорогих” грошей - спрямована проти інфляції
Державний банк купує державні цінні папери, знижує облікову ставку проценту або знижує резервну норму для комерційних банків	Центральний банк продає державні цінні папери, підвищує облікову ставку або збільшує резервну норму
Пропозиція грошей зростає	Пропозиція грошей зменшується
Процентна ставка падає	Процентна ставка зростає
Інвестиції зростають	Інвестиції скорочуються
Зростає “чистий” експорт	“Чистий” експорт зменшується
Рівноважний ЧНП збільшується на величину, кратній зростанню інвестицій	Інфляція зменшується

Слід підкреслити, що політика “дешевих” грошей відображає кейнсіанські уявлення про кредитно-грошове регулювання, а політика “дорогих” грошей - неокласичні (монетаристські).

Теоретичні ідеї монетаризму та рекомендації в галузі грошово-кредитного регулювання широко застосовувались на практиці, починаючи з 80-х років, у США, Великій Британії та інших ринкових країнах. Вони дали позитивні результати в стабілізації ринкової економіки і лягли в основу так званого неоконсервативного напрямку в економічній політиці.

Неоконсервативна економічна політика представлена так званими “рейганомією” (від прізвища президента США Р. Рейгана, який її впроваджував) і

“тетчеризмом” (від прізвища прем’єр-міністра Великої Британії В. М. Тетчер). Саме у 80-х рр. відбулась рішуча відмова від кейнсіанської економічної політики і було зроблено поворот від неокласичних уявлень (насамперед висновків монетаризму і теорії “економіки пропозиції”). Це знайшло своє відображення у зниженні податкових ставок із 55-50 до 40-28%), зменшенні витрат державного бюджету, антиінфляційному регулюванні, частковій приватизації державної власності (не менш як на одну третину в усіх ринкових країнах” Однак уже нинішній президент США В. Клінтон в своїй економічній політиці почав частково повертатись до кейнсіанських рекомендацій, за що піддається нещадній критиці з боку неоконсерваторів.

Лекція 6. Інституціоналізм

ПЛАН

1. Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму та етапи його розвитку.
2. Ранній інституціоналізм
3. Неоінституціоналізм
4. Концепція футурології.

-1- Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму та етапи його розвитку.

Інституціоналізм почав формуватися наприкінці ХІХ ст. Його ідейні основи було закладено американським економістом і соціологом Т. Вебленом. Назва напряму походить від латинського слова «institutio» (звичай, настанова) і близького до нього слова «інститут» (зовнішнє втілення «інституцій», закріплення їх у вигляді законів, установ, спілок). Дуже часто ці терміни вживаються як синоніми. Прихильники цього напряму вирішальну роль у суспільному розвитку надають позаекономічним факторам — соціальним інститутам (держава, конкуренція, монополія, звичаї і т. д.). Саме вони, на думку інституціоналістів, регулюють діяльність людей. У формуванні філософських основ інституціоналізму велику роль відіграли американські філософи Ч. Пірс, Дж. Дьюї та Ж. Леб — основоположники прагматизму. Певний вплив на формування і розвиток інституціоналізму справила німецька історична школа з її історичним методом, зосередженням уваги на правових нормах та політиці держави.

Інституціоналізм виник і набув поширення в США за умов раннього періоду імперіалізму. Інституціоналізм не має єдиних теоретичних засад. Об’єднує прихильників цього напряму методологія і критичне ставлення до ортодоксальної класичної і неокласичної теорій. Інституціоналізм у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Еклектизм, строкатість, притаманні цій течії, зумовили формування в її рамках різноманітних напрямів. Передовсім можна виділити ранній інституціоналізм і неоінституціоналізм.

-2- Ранній інституціоналізм

У рамках раннього інституціоналізму склались три основні напрями: 1) соціально-психологічний; 2) соціально-правовий; 3) емпіричний (кон’юнктурно-статистичний).

Соціально-психологічний інституціоналізм. Його було започатковано працею Торстена Веблена (1857—1929) «Теорія бездіяльного класу» (1899), в якій він дав глибоку критику капіталізму. Автор наголошує на існуванні суперечності між економічною теорією і реальним життям. Економічна наука займається абстракціями, які не збігаються з реаліями життя. Політична економія проголосила ідею гармонії інтересів, а насправді скрізь відбувається жорстока боротьба за існування. Веблен критикує ортодоксальних економістів за те, що вони обмежують економічні інтереси тільки грошовими, ігноруючи

людину як особистість, що перебуває у певному суспільному середовищі. Крім того, вони не враховують історичного розвитку цього середовища.

З цієї причини Веблен ставить завдання — розширити сферу дослідження за рахунок вивчення суспільної психології, інстинктів, навичок і схильностей людей. Гостра критика капіталізму дала підставу колегам назвати Веблена «американським Марксом». Він і справді був добре обізнаний з «Капіталом» К. Маркса, називав його великим мислителем, який розвиває ідеї класичної школи. Проте Веблен стояв на інших позиціях. Він не був противником капіталізму, заперечував революційні перетворення і виступав лише за здійснення більш-менш радикальних реформ. Веблена можна вважати прихильником еволюціонізму, поєднаного із соціал-дарвінізмом, котрий поширює поняття природного добору, боротьби за існування на сферу суспільного життя. Будуючи свою концепцію на засадах еволюціонізму, Веблен формулює ідею суперечностей еволюційного розвитку. За його концепцією, інститути в процесі розвитку суспільства вступають у суперечність з новими умовами життя, з новим суспільним середовищем. Інститути, що не пристосовуються до змін, стають «консервативним фактором», перешкодою для суспільного розвитку.

У розвитку суспільства Веблен виділяє кілька стадій. Вихідною стадією еволюції є дикунство, далі суспільство проходить через варварство до сучасної машинної системи. Капіталізм у нього це — «машинний процес та інвестиції заради прибутку». Головною суперечністю капіталізму є суперечність між «індустрією» і «бізнесом», яка виявляється в тім, що «бізнес» перешкоджає розвитку машинної техніки, індустрії. Якщо джерело всіх суперечностей, усіх недоліків капіталізму перебуває у сфері бізнесу, то і позбутись таких негараздів можна, звільнивши індустрію від поневолення її бізнесом. Індустрією має керувати не бізнес, а промислово-технічна інтелігенція. Вона, стверджував Веблен, створюватиме генеральний штаб індустріальної системи, котрий візьме під контроль усе суспільство. Тим самим Веблен заклав основи індустріально-технологічної концепції, яка набула розвитку в працях неoinституціоналістів.

Соціально-правовий інституціоналізм. Д. Р. Коммонс (1862—1945) формулює «юридично-мінову» концепцію суспільного розвитку. Її суть полягає в тім, що в основу розвитку він покладає мінові відносини, зображуючи їх як юридичні. Вихідною економічною категорією він оголошує юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства. Сама угода, яка становить основний елемент кожного економічного інституту, включає три моменти: конфлікт, взаємодію, розв'язання. Отже, будь-які суспільні конфлікти, усі суперечності можна успішно розв'язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил «угоди».

Велике місце в концепції Коммонса посідає категорія «розумної цінності», яка утворюється в результаті формування оцінок, єдності думок у процесі всіх угод. Він навіть заявляє, що політична економія — це наука про процеси, що ведуть до встановлення «розумної цінності».

Коммонс критикує класиків і неокласиків за їх визначення вартості. Вартість у нього — це очікуване право на майбутні блага і послуги.

Кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм. В. Мітчелл (1874—1948) — учень Веблена — став засновником нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі. Проте Мітчелл не безоглядно наслідував Веблена. Так, наприклад, він критично оцінював ігнорування Вебленом статистики для доказу своїх ідей. Сам Мітчелл нагромадив і систематизував величезний статистичний матеріал, який узяв за основу своїх досліджень. Він підкреслював великий вплив грошей на поведінку людей. Це зумовлено тим, що виробництво товарів підпорядковане не виготовленню споживних вартостей, а одержанню прибутку. Саме це пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він намагався не тільки звернути увагу на вади тогочасного економічного життя, а й сподівався розв'язати загальні суперечності

капіталізму. Особливу увагу він приділяв аналізу циклічних коливань. Циклічний характер капіталістичного відтворення, за Мітчеллом, спричиняється дією багатьох факторів «системи грошового господарства». Він вважає за можливе впливати на цикли і навіть запобігати їм. Він прихильник державного втручання в економіку.

-3- Неоінституціоналізм

Після Другої світової війни відбулось відродження інституціоналізму на дещо інших засадах. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місце і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики.

Соціальний (індустріально-технологічний) інституціоналізм пов'язують з ім'ям Дж. Гелбрейта (н. 1909). Його наукові інтереси досить багатогранні. У своїх перших працях він розробив концепцію «рівноважувальної сили», пропагував «суспільство добробуту». Проте згодом, зокрема у «Новому індустріальному суспільстві» (1967), він розвиває концепцію «індустріального інституціоналізму».

Теорія трансакційних витрат. Економічна теорія прав власності. Американський економіст англійського походження Р. Коуз (н. 1910) одержав Нобелівську премію (1991) за праці з проблем трансакційних витрат — «Природа фірми» (1937), «Суперечка про граничні витрати» (1946), «Проблеми соціальних витрат» (1960).

Одна з найважливіших заслуг Коуза полягає в тім, що він визначив і запровадив у науковий обіг таку категорію, як трансакційні витрати (витрати на пошук інформації про ціни, попит, необхідних партнерів, укладання контрактів тощо). Це знаменувало появу в інституціоналізмі так званого контрактного підходу до теорії інститутів, що зумовило виникнення нової междисциплінарної науки: поєднання права, економічної теорії та організації.

Господарська система — це своєрідно впорядкована система зв'язку між виробниками матеріальних і нематеріальних благ та послуг і споживачами. Координацію цього зв'язку, тобто прийняття рішення, що виготовляти, як виготовляти, для кого виготовляти, можна здійснювати двома способами: спонтанним, або стихійним, і ієрархічним.

Спонтанний порядок — це ринок, інформацію про стан якого розпорошено, а пошук її потребує значних витрат. Іншим способом одержання інформації є ієрархія, тобто система, коли з одного центру спрямовується низка наказів і доручень. Ієрархічна система має місце в будь-якій фірмі, на чолі ієрархії може бути й держава. У цьому разі виробники не шукають інформації, вони одержують наказ, що забезпечує скорочення трансакційних витрат. Проте це стосується не кожного централізованого керівництва.

Скорочення трансакційних витрат, а отже підвищення ефективності функціонування економіки, забезпечується існуванням правових норм і їх дотриманням. Зв'язок між юридичними нормами (правами власності) і трансакційними витратами було сформульовано Коузом у його знаменитій теоремі. Коуз зазначив, що визначення прав власності є важливою попередньою умовою ринкових угод.

У чому ж суть економічної теорії прав власності? Своєрідність цієї теорії полягала в трактуванні власності та її використання як методологічної й теоретичної основи економічного аналізу. Поняття «власність» прихильники теорії замінили терміном «право власності». Власність як така не є ресурсом, а тільки комплексом прав (принаймні часткою такого права) на використання ресурсу (право володіння, користування, управління тощо). Крім того, категорія власності виводиться з проблеми обмеженості ресурсів. Ті ресурси, кількість яких не обмежена, не стають об'єктом власності. З приводу їх використання між людьми не виникає ринкових відносин.

Права власності мають бути чітко визначені, і саме вони стають об'єктом купівлі і продажу. Їх у кінцевому підсумку придбають ті, хто більше цінує забезпечені ними

можливості виробництва і здатний одержувати від них більшу користь. Слід звернути увагу на ще один важливий висновок Коуза. Для успішного функціонування ринку, наголошував він, важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності. Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені і їх додержують суб'єкти господарювання — ринок здатний до саморегулювання.

Теорія суспільного вибору. Ця теорія сформувалась у 60-х рр. Її автором визнають видатного американського економіста Дж.-М. Б'юкенена (н. 1919). Він опублікував багато праць на цю тему, зокрема «Формула згоди» (1962), «Теорія суспільного вибору» (1972), «Свобода, ринок і держава» (1986) та ін..

В основу теорії суспільного вибору покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Б'юкенен виходить із припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини можна застосувати для дослідження будь-якої сфери діяльності, пов'язаної з необхідністю вибору, у тім числі для дослідження політичних процесів.

Політику Б'юкенен трактує як обмін. Різниця між ринковим і політичним обміном полягає в тім, що на ринку відбувається взаємовигідний обмін, а в політиці — ні. Завжди існує політична нерівність, зумовлена економічними причинами. Це — нерівність прав і можливості одержання інформації, її свідоме перекручування, схвалення чиновниками, парламентарями рішень у власних інтересах, діяльність організованих груп тиску (лобі), які часто працюють усупереч справжнім суспільним потребам.

З огляду на ці суперечності прихильники теорії суспільного вибору пропонують реформування політичної системи з поширенням ринкових відносин на політичну сферу. Політика, наголошували вони, може і мусить будуватись на таких самих взаємовигідних договірних умовах, як і ринковий обмін.

Отже, підбиваючи підсумок, слід зазначити, що хоч інституціоналізм не має єдиної теоретичної основи, проте йому притаманні певні спільні риси:

- 1) критичний аналіз ортодоксальних теорій, побудованих на розробленні альтернативних програм;
- 2) спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками;
- 3) намагання вивчати не стільки функціонування системи, скільки її розвиток (трансформацію капіталізму);
- 4) аналіз економічних відносин не з позицій так званої економічної людини, її розрізнених дій, а з позицій організації суспільства, держави;
- 5) намагання посилити суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку.

-4- Концепції футурології

З багатьох проблем сучасності однією із центральних є проблема майбутнього. Досліджуючи цю проблему, слід згадати марксистсько-ленінську концепцію суспільного розвитку, в основі якої лежить зміна суспільно-економічних формацій і побудова комунізму як майбутнього людства. Цій концепції протистоять концепції футурології (науки про майбутнє) західних економістів. Назву новій науці дав німецький політолог О. Флехтхеим.

У праці «Історія і футурологія» (1966) він визначає футурологію як засіб переборення «старих ідеологій».

Спроби визначити обриси соціальної організації суспільства майбутнього робили ще мислителі пізнього Середньовіччя — Т. Мор, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, великі соціалісти-утопісти — Ш. Фур'є, А. Сен-Сімон, Р. Оуен. У 60—70-х рр. ХХ ст. виник справжній «футурологічний бум». Відбувається швидкий розвиток футурології як науки. Економісти, філософи, соціологи починають активно прогнозувати майбутнє. Постає

низка урядових і позаурядових організацій, які намагаються моделювати й прогнозувати майбутнє.

Радянські дослідники-марксистки заперечували навіть право футурології на існування на тій підставі, що вона не відповідала марксистсько-ленінським уявленням про перспективи суспільного розвитку. Розглядаючи це питання, необхідно чітко з'ясувати як раціональні, так і безпідставні зауваження радянських дослідників.

У футурологічних концепціях так само, як і в теоріях трансформації капіталізму, немає єдиної методологічної основи. Футурологи обмежуються фрагментарною характеристикою суспільства, занадто абсолютизують якусь одну його сторону. Досить умовно можна виділити два основні напрями футурології — індустріальний і конвергентний. Прихильники теорії конвергенції, як уже зазначалося, намагалися спрогнозувати процеси суспільного розвитку, виходячи з існування двох протилежних систем. У межах індустріального напрямку футурологічний характер мають різноманітні теорії так званого постсуспільства.

За підрахунками Белла, протягом 60—70-х рр. з'явилося близько двадцяти визначень з префіксом «пост»: постбуржуазне суспільство Р. Дарендорфа, посткапіталістичне суспільство Р. Ліхт-хейма і К. Боулдінга, постцивілізаційне Г. Кана, постсучасне А. Етціоні та ін.

Основним методологічним принципом усіх цих теорій є технологічний детермінізм, тобто твердження, що розвиток техніки визначає розвиток суспільства незалежно від його соціально-економічної структури. Роль науки, техніки, технології в розвитку суспільства гіперболізується. В основу характеристики суспільства майбутнього беруться різні ознаки, причому як кількість ознак, так і їх сутність неоднакові в різних авторів. Проте майже всі наголошують на розширенні сфери послуг, зростанні ролі науково-технічної інтелігенції, зростанні загального добробуту, можливості задоволення різноманітних інтересів тощо.

Так, у концепції «постцивілізації» Г. Кана однією з ознак майбутнього суспільства є рівень доходів на душу населення. Ця ознака стала і основним критерієм класифікації стадій суспільного розвитку, яких виокремлюється п'ять.

До концепції «постцивілізації» Г. Кана близька «технотронна ера» відомого політолога, професора Колумбійського університету З. Бжезинського. Як визначальні риси «технотронного суспільства» він називає: переважання сфери послуг, розвиток індивідуальних здібностей людини, доступність освіти, заміну мотиву нагромадження особистого багатства «моральним імперативом використання науки в інтересах людини», ліквідацію «персоналізації» економічної влади, тобто втрату власниками капіталу позицій в управлінні виробництвом. Цю роль відіграє «еліта технотронного суспільства» тобто організатори виробництва та вчені, що утворюють «верхівку панівного класу».

Одним із найяскравіших представників футурології є американський соціолог Д. Тоффлер. Він констатує наявність кризових явищ в індустріальній системі, які пов'язано з тим, що індустріальний світ вступає в нову стадію історичного розвитку, стадію технотронної цивілізації, котра вже не підлягає законам індустріалізму. Просування до «нового суспільства» відбувається в процесі розвитку «суперіндустріальної революції».

Прогнозуючи майбутнє, Тоффлер розробив кілька його моделей. Так, у праці «Третя хвиля. Від індустріального суспільства до гуманнішої цивілізації» (1980) крах індустріалізму він пов'язує з послідовною зміною «хвиль перемін»: аграрна хвиля цивілізації, індустріальна цивілізація, хвиля комп'ютерів, комунікацій і утвердження суперіндустріалізму.

Аналогічні ідеї розвиває Тоффлер і в книжці «Передбачання і передумови» (1983). Щоправда, тут він особливу увагу звертає на формування різних структур «інформаційного суспільства». У праці «Зрушення влади. Знання, багатство і насильство на порозі XXI століття» (1990) Тоффлер майбутнє пов'язує з побудовою «цілісної гуманної цивілізації», перехід до якої відбудеться через «революцію влади». Її він називає

однією з найважливіших революцій, яка є рушійною силою багатьох перемін. Основним фактором «революції влади» є знання.

Багато хто з економістів і соціологів пов'язував майбутнє людства з різними формами соціалізму. Так, американський соціолог К. Келлі вважав, що змінюється характер власності, мета виробництва заради прибутку, тобто настає доба «гуманістичного соціалізму»; шведський дослідник І. Гальтунг писав, що розвиток відбувається в напрямі «післяреволюційного комуністичного суспільства»; Дж. Гелбрейт у праці «Економіка і суспільна мета» розробив концепцію «нового соціалізму»; американський економіст П. Дракер проголосив «пенсійно-фондовий соціалізм», посиляючись на К. Маркса, який пов'язував соціалізм із власністю робітників на засоби виробництва (у США така власність у складі пенсійних фондів уже тоді становила понад 35% всієї власності).

Підбиваючи підсумок, слід усвідомити, що проблема майбутнього — складна і багатогранна. Крім теорій, які виникають у рамках так званих ортодоксальних напрямів, з'явилися альтернативні ідеї суспільного розвитку. У них наголос усе більше переноситься з відносин між людьми і багатством на відносини між людьми в найширшому розумінні. Це концепції «якості життя», «етики розвитку», «екорозвитку», «Соціального розвитку» тощо. Вони включають не лише економічні, а й соціальні, політичні, психологічні та інші аспекти.

Лекція 7. Радикальна політична економія

ПЛАН

1. Виникнення та предмет дослідження радикальної політекономії.
2. Економічні погляди представників радикальної політичної економії.

-1- Виникнення та предмет дослідження радикальної політекономії.

Радикальну політичну економію можна віднести до числа феноменів у еволюції сучасної економічної думки розвинених країн, оскільки її поява суперечить на перший погляд звичною логікою економічних вчень. У ній відображаються ускладнення проблем сучасної епохи, нові явища в розвитку продуктивних сил і суспільства, соціальні і економічні протиріччя.

Радикальна політекономія: 1) розвиває теорію економічної експлуатації робітників і економічної стагнації суспільства; 2) зосереджує увагу на соціально-економічних проблемах, таких як взаємовідносини між споживачами і виробниками, загострення суперечностей між ними (*П. Баран, П. Суїзі, Е. Мандел*); 3) аналізує соціально-економічні проблеми впливу людини на зовнішнє середовище, відчуження від процесу праці, дегуманізацію (*Ч. Мілс, Г. Макрузе, Е. Фромм*).

Як напрямок сучасної економічної думки радикальна політекономія сформувалася в кінці 60-х років, хоча радикалізм в економічній літературі капіталістичних країн не представляє абсолютно нового явища. Його теоретичні витоки сягають роботах таких економістів, філософів і соціологів, як *П. Баран, П. Суїзі, Р. Мілс, Р. Маркузе* та ін.

-2- Економічні погляди представників радикальної політичної економії

Пол Баран народився в Миколаєві в єврейській родині . Його батько, Абрам Ісаакович Баран - лікар і меншовик - переїхав з дружиною, Розалією Брауде, і дітьми у Вільно . З Вільно сім'я вирушила до Берліна, звідки повернулася в Москву в 1915 році, але Пол залишився в Німеччині, щоб закінчити школу. У 1926 році він навчався в Інституті імені Г. В. Плеханова в Москві. Потім він знову їде до Німеччини, щоб взяти участь у сільськогосподарських дослідженнях. Баран залишився в Німеччині при Франкфуртському інституті соціальних досліджень. Надалі він пише дисертацію, присвячену проблемам економічного планування, під керівництвом Еміля Ледерера. Баран знайомиться з Рудольфом Гільфердінг, автором книги «Фінансовий капітал», і публікується під псевдонімом Олександра Габріеля в німецьким соціал-демократичному журналі «Die Gesellschaft».

Після приходу нацистів до влади Баран біжить в Париж, потім в СРСР і звідти - до Польщі. Напередодні підписання пакту Молотова-Ріббентропа і перед самим вторгненням нацистів Польщу він емігрує до США, де вступає до Гарвардського університету і отримує ступінь магістра. Він кинув підготовку для отримання докторського ступеня і став працювати в Брукінзькому інституті, а потім - в Управлінні з контролю за цінами та Управлінні стратегічних служб. Баран працював під керівництвом Джона Гелбрейта в «Strategic bombing survey», відвідуючи післявоєнну Німеччину і Японію. Також він працював на Міністерство торгівлі і читав лекції в Університеті Джорджа Вашингтона і потім - у Федеральному резервному банку в Нью-Йорку, перш ніж піти у відставку і зайнятися науковими дослідженнями.

Академічна діяльність Барана в Штатах починається з 1949 року, коли він став викладати в Стенфордському університеті. З 1949 року він був активним учасником у формуванні редакційної політики журналу лівої спрямованості «Monthly Review», які видавалися Полом Суїзі і Лео Губерманом.

У 1957 році Полом Бараном в США, одночасно з Селсу Фуртадо в Бразилії, була висунута теорія «наздоганяючого розвитку» - «депендентізма» (від ісп. Dependiente - залежний), що стверджувала можливість обмеженого самостійного розвитку периферійних економік при збереженні пріоритету національних цілей і завдань над інтересами міжнародного капіталу [3].

У 1960 році разом зі Суїзі і Губерманом Баран відвідав Кубу, що справило на нього незабутнє враження. У 1962 він здійснює поїздки в Москву, Іран і Югославію. Останні роки життя Баран присвятив роботі над спільною з П. Суїзі книгою «Монополістичний капітал», так і не закінчивши свою працю, і Суїзі закінчував дослідження поодиночки. Баран помер від серцевого нападу в 1964 році.

П. Суїзі.

Досліджував монополістичну конкуренцію і обґрунтував "ламану" криву попиту для олігополії; запропонував інтерпретацію Марксистської теорії криз в розрізі "недостатнього споживання"; розглядав кейнсіанське управління попитом як життєво важливий клапан для капіталізму.

Реакція фірми на зміну цін конкурентами відображена у моделі вигнутої кривої попиту на продукцію фірми в умовах олігополії. Ця модель була запропонована в 1939 році американцями Р. Холлом, К. Хітчем і П. Суїзі. На рис. 1. зображені криві попиту і граничного доходу фірми X (виділені жирною лінією).

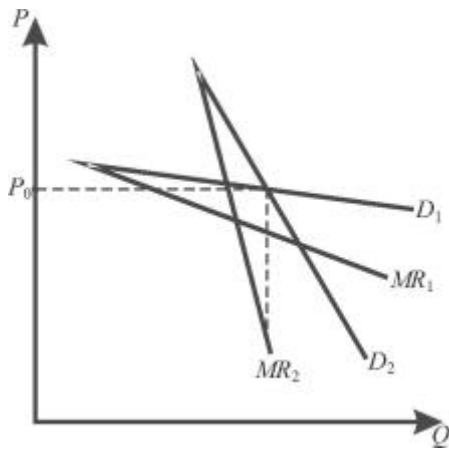

Рис. 1. Модель вигнутої кривої попиту П.Суїзі:

D_1 , MR_1 — криві попиту та граничного доходу фірми за цін вище P_0 ; D_2 , MR_2 — криві попиту та граничного доходу фірми за цін нижче P_0 . Якщо фірма підвищує ціну вище P_0 , то її конкуренти не почнуть у відповідь підвищувати ціни. Внаслідок цього фірма X втратить своїх споживачів. Попит на її продукцію при цінах вище P_0 дуже еластичний. Якщо ж фірма X встановить ціну нижче P_0 , то конкуренти, скоріше всього, підуть услід за нею, щоб зберегти свою частку ринку. Тому при цінах нижче P_0 попит буде менш еластичним. Різка різниця в еластичності попиту при цінах вище P_0 та нижче P_0 призводить до того, що крива граничного доходу переривається, а це значить, що зниження ціни не зможе бути компенсоване розширенням обсягу продаж. Модель вигнутої кривої попиту дає відповідь на питання, чому фірми в умовах олігополії намагаються підтримувати стабільні ціни, переносячи конкурентну боротьбу в нецінову сферу.

П. Суїзі розглядає світову політику в контексті світової капіталістичної економіки. Рушійними силами міжнародних відносин, вважають прихильники цього напрямку, є не держави, а класи, і поведінка всіх акторів пояснюється саме класовими особливостями. Держави, багатонаціональні корпорації та деякі міжнародні організації репрезентують у світовій економічній системі інтереси домінуючого класу. Світова економіка жорстко обмежує свободу маневру держави. Ключовою рисою світової економіки є розподіл світу на центр, напівпериферію та периферію.

Р. Мілс у праці «Влада еліти» доходить висновку, що політична еліта або влада еліти — це продукт інституційного ландшафту суспільства. Керівники, що займають командні пости в трьох головних сферах — економічній, військовій і політичній, — складають монолітну групу.

Плюралісти, у свою чергу, заперечують головне твердження прихильників елітаризму, нібито суспільство характеризується наявністю єдиного центру політичної влади. Вони доводять, що в суспільстві — велика кількість центрів влади, жоден з яких не є повністю самостійним.

У пірамідальній моделі розподілу влади лише дехто, а саме ті, хто перебуває на вершині соціальної ієрархії, володіє значною владою, тоді як уся маса, що складає основу піраміди, майже не має її. Однак останніми роками цю модель почали заперечувати, на противагу їй було висунуто декілька аргументів.

На думку багатьох сучасних дослідників, владні відносини досі було подано в дещо переверненому вигляді. Процес демократизації, що набирає сили в ХХ ст., відкрив великі можливості для участі народу в політичному житті і для громадського контролю за його організацією. Реагуючи на це, лідери перестали ігнорувати думки виборців і своїх прибічників у прийнятті життєво важливих рішень.

Суспільне визнання лідера почасти зумовлене його успіхом, ступінь якого оцінюється не ним самим, а його прибічниками, що вимагають від лідера дій, виконання обіцяного і

творення. Навіть в автократичних режимах народ є не чим іншим, як суспільним тиском на лідерів.

Міллс перебував під сильним враженням від робіт Ч. Пірса, Д. Дьюї, Т. Веблена і одночасно вважав себе послідовником М. Вебера і К. Маркса. У 1960 під редакцією Міллса вийшла невелика хрестоматія «Марксист», зіграла важливу роль у пропаганді *ліворадикальної ідеології*. У цій книзі розглядаються ідеї Маркса, Троцького, Леніна, Сталіна, Мао Цзедун, Хрущова, Че Гевари, і завершується вона питанням, адресованим Комуністичної партії Радянського Союзу. Фрейдомарксизм розвивався у межах франкфуртської школи неомарксизма, і являв з себе синтез навчань і Фрейда, а, точніше, синтез неофрейдизма і неомарксизма.

Основоположниками фрейдомарксизма були представники франкфуртської школи **Еріх Фромм і Герберт Маркузе**.

Маркузе (Marcuse) Герберт (1898-1979) — німецько-американський філософ і соціолог, одне із найвизначніших представників франкфуртської школи неомарксизма. Активно співпрацював із франкфуртським інститутом соціальних досліджень, з 1934 жив і у США. У 50-ті роки співпрацював із Російським інститутом при Колумбійському і Російським центром при Гарвардському університетах (експертом за радянським марксизму)

У 50-ті роки у зв'язку із загальним захопленням «фрейдомарксистської» версією неофрейдизма, притаманним франкфуртській школі цілому, Маркузе побудував *ліворадикальну версію теорії індустріального суспільства*, спираючись на фрейдомарксистські передумови. Відповідно до Маркузе, сучасне індустріальне, чи позднекапіталістическе суспільство забезпечує лояльність своїх «функціонерів» (ним і подавляемим і пригнобленим) тим, що формує відповідну йому «структуру потягу», «вітальних потреб», не виходять за соціокультурні цього суспільства. Це означає, що проти такого суспільства міг би бути успішною лише тому випадку, якби поглибилася рівня «антропологічної структури» людських потреб те щоб соціальна революція перетворилася на антропологічну, передусім сексуальну, оскільки основою всіх потягу, на кшталт Фрейда, вважаються сексуальні потягу.

Еріх Фромм (23 марта 1900 — 18 марта 1980) – німецько-американський (як, втім, і Маркузе) психолог і соціолог, Співробітник франкфуртського інституту соціальних досліджень, із настанням до партії влади нацизму емігрував до США. З 1951—професор університету у Мехіко

Фромм відступає від біологізму Фрейда, наближаючись за своїми вихідним положенням до екзистенціалізму. Відповідно до Фромма, власне людське починається лише там, де закінчується природне; вона корениться в специфіке існування. Основна психічна потреба індивіда за Фроммом – встановити систему ставлення людини-спеціаліста до світу і суспільству. Двоїстість становища людини у світі – як природного і надприродного істоти – породжує основну історичну дихотомію: разом із прагнення до свободи й самої незалежності людини, як мислячого істоти, у ньому так само вкорінено й прагнення до гарантування безпеки («втеча волі»), яка лише приймає різноманітні форми під час історії. Ставлячи метою створення цілісної концепції людини, Фромм шукає шляхів до цього об'єднанні соціального і індивідуально-психологічного підходів конкретніше – у досягненні якогось синтезу навчань і Фрейда. Це здійснюється через соціалізацію психоаналізу з одного боку, і гуманізацію марксизму з іншого. Через панівний тип характеру діяльність індивіда направляють у канали, підтримують функціонування цього товариства.

Форми соціального характеру збігаються у Фромма з різними історичними типами самоотчужденного людини. Діяльність «Втеча волі» Фромм застосував свою концепцію до епохи раннього капіталізму, зв'язавши первісне накопичення з накопичуваним типом характеру, соединивши у собі скнарність, завзяття й педантизм, і експлуататорським типом. Паралельно зі лицарями у іншому суспільно полюсі йшло формування

рецептивного (пасивного) типу характеру. Відтак до ним додався ринковий тип характеру – породження капіталізму 20 ст. – «суспільства тотального відчуження».

Ця течія неоднорідна по соціальній орієнтації і задачам, що вирішується її представниками. У ній розрізняють два напрями: з одного боку - помірне крило, автори якого близькі або до ліберального реформізму, або посткейнсіанству або інституційному напрямі. З іншого боку - ліворадикальна течія, яка виходить за рамки лібералізму. До лівих радикалів відносяться представники середніх шарів суспільства: критично мисляча інтелігенція, університетські кола, частина студентства, економісти і соціологи. Вони не тільки критикують капіталізм, але і відкидають його як систему. Відношення до соціалізму у них також негативне. Американський економіст Дж. Герлі назвав цей напрям "політекономією протесту і виклику". Однак рух авторів ліворадикальної політекономії не треба ототожнювати з масовими виступами противників політики капіталістичних країн. Діяльність економістів-радикалів в основному обмежена сферою теорії, наукових досліджень, викладання і публіцистика. Критика капіталізму в концепціях ліворадикалов утворить початкову основу, від якої починаються всі їх подальші побудови і формуються уявлення про альтернативні варіанти суспільного пристрою, званих ними "економікою участі". Критикуючи капіталізм, вони одночасно піддають критичній переоцінці західну економічну теорію, передусім неокласицизм. Вони протиставляють йому переконання, що спираються на концепції пост-кейнсіанства, інституціоналізму, а також окремі положення економічної теорії К. Маркса.

У концепціях інституціоналізму лівих радикалів залучають методологічні прийоми дослідження соціальних проблем, трактування суспільної структури і її впливи на економіку. Вони підтримують також інституційні концепції трансформації економіки, але не згодні з теоретиками трансформації, що йдуть по шляху збереження капіталістичної системи з її частковим реформуванням, оновленням і поліпшенням. Радикальна політична економія звертається і до марксизму, використовуючи його окремі положення в своїй теорії. Однак марксистський аналіз капіталізму як системи з витікаючими з нього революційними висновками теоретики лівого радикалізму також не сприймають.

Критика капіталізму лівими радикалами будується не стільки на аналізі об'єктивних соціально-економічних процесів, скільки на зверненні до норм моралі і справедливості, принципам гуманізму, проблемам духовної сфери і свободи особистості. Велике місце в їх концепціях відводиться проблемі взаємовідносин між споживачами і виробниками, наростанню протиріч між суверенітетом споживачів і виробників. Загалом економічні теорії лівих радикалів не є чимсь єдиним і завершеним. Багато хто з них виступає за створення "нової радикальної політекономії". На думку американського економіста Дж. Годзона, найважливішою ланкою такого вчення повинні бути два початки - марксизм і кейнсіанство. Однак питання про створення єдиної економічної теорії залишається відкритим і вчення лівих радикалів як і раніше відрізняється еkleктизмом і розбещенністю.

Сучасні радикали заявили про собі одночасно з широким розмахом студентського руху в США та інших розвинених країнах. Зріс авторитет і зміцнилися їх позиції в університетській науці. У США був створений союз прихильників радикальної політекономії, почалося видання "Review of Radical Political Economics". До радикалів належать такі впливові економісти, як **Р. Шерман, Ф. Гордон, Р. Едвардс, Дж. О'Коннор** та ін. За короткий час економісти-радикали створили багатогранну літературу. Одну з перших спроб її систематизації зробив видатний теоретик радикалізму американський економіст Р. Шерман у книзі "Політична економія".

Природно, зростання-політичної активності народних мас, "жахи неконтрольованої демократії" позначилися на поглядах і тактиці панівних класів. У складній, динамічній ситуації соціально-політичних конфліктів визвольного руху, війни за незалежність і післявоєнного періоду колоніальна еліта вміло зберегла за собою керівну роль і державний контроль. Тактика поступок, лавірування й компромісу допомогла американській буржуазії, яка об'єдналася із земельною аристократією, досить успішно використати політичну, соціально-економічну та культурну ситуацію у власних інтересах, її представники утворили комісії з підготовки Декларації про незалежність (Т. Джефферсон, Б. Франклін, Дж. Адамс, Р. Шерман, Р. Лівінгстон).

Критичному аналізу радикальної політекономії присвячений ряд робіт вітчизняних економістів,* в яких розкривається теоретична основа, зміст, основні риси і особливості властивих їй концепцій.

Лекція 8. Економічні концепції соціал-демократії.

ПЛАН

1. Історичні передумови виникнення ревізійонізму
2. Сутність та економічні концепції соціал-реформізму
3. Ліворадикальний напрямок європейської соціал-демократії.

-1- Історичні передумови виникнення ревізійонізму

Соціал-демократичний напрям економічної думки зародився в другій половині XIX ст., пройшов складну еволюцію, пов'язану з чисельними теоретико-ідеологічними та організаційними розколами.

У 90-х роках XIX ст. марксистська економічна теорія вступила в період глибокої кризи як теоретичного, так і методологічного плану. Виявилось ряд розбіжностей між висновками даної теорії і реальними еволюційними процесами, що відбувалися у розвинутих капіталістичних країнах. Це призвело до перегляду (ревізії) марксистського вчення та ідейно-теоретичного розмежування соціал-демократії.

Найважливіші передумови виникнення ревізійонізму (від лат. *revisio* - перегляд):

- Подальша еволюція капіталізму, зумовлена науково-технічними зрушеннями та промисловим піднесенням розвинених країн світу у 80—90-ті рр. XIX ст.
- Реальні зміни економіки західних країн не підтверджували сформульовану К.
- Поліпшення становища робітничого класу, зростання частки дрібних власників, кваліфікованих робітників і службовців; створення умов для поліпшення якості життя та збільшення чисельності середнього класу.

Практика заперечувала виявлену К. Марксом тенденцію до спрощення соціальної структури суспільства та формування двох внутрішньо єдиних класів. Багатоманітність та складність соціально-економічного розвитку не були зведені нанівець процесами концентрації та централізації капіталу. Подальша еволюція ринкової економіки демонструвала зростання диференціації господарського життя, ускладнення системи господарюючих суб'єктів, їх потреб та інтересів, збереження самостійного значення середніх верств, посилення внутрішньої диференціації робітничого класу тощо.

Розвиток інститутів політичної демократії, парламентаризму, посилення впливу робітничого та профспілкового руху, зростання його результативності. Еволюційні зміни капіталізму у кінці XIX — на початку XX ст. уможливили поступове реформування соціально-економічних відносин на шляху "соціального партнерства". У багатьох країнах

у цей період соціал-демократичні партії досягли парламентських успіхів, інтенсивно розвивався профспілковий рух, розроблялись та реалізувались на практиці основи соціальної політики провідних європейських держав.

Нові явища суспільного життя потребували адекватного теоретичного осмислення, яке вплинуло на еволюцію соціалістичної економічної думки. Були започатковані нові концепції, позбавлені радикалізму марксистського учення і спрямовані на обґрунтування необхідності перебудови капіталістичного устрою на засадах його поступового реформування.

Усупереч зусиллям революційних марксистів, які прагнули об'єднати робітничий рух у єдину силу і спрямувати його на боротьбу з капіталом та приватною власністю, у кінці XIX ст. відбулося ідейно-теоретичне розмежування представників соціал-демократичного табору. Перегляд сутності марксистської доктрини спричинив виникнення нових напрямків подальшої еволюції соціал-демократичних ідей:

— ліберально-реформістського, представники якого заперечували революційний шлях побудови соціалістичного суспільства, протиставивши йому концепцію економічних реформ та демократії;

— революційно-радикального, представники якого обґрунтовували насильницьке знищення капіталізму, негайне здійснення революції та прискорений перехід до комунізму.

-2- Сутність та економічні концепції соціал-реформізму

Соціал-реформізм як специфічний напрям еволюції соціалістичної думки знайшов яскраве відображення у працях лідерів II Інтернаціоналу, визнаних теоретиків соціал-демократичного руху кінця XIX — початку XX ст. Е. Бернштейна (1850—1932), К. Каутського (1854—1938) та Р. Гільфердінга (1887—1941).

Економічні ідеї соціал-реформізму були започатковані у творах визнаного марксиста, лідера німецьких соціал-демократів Едуарда Бернштейна, який був секретарем К. Маркса, душоприказником Ф. Енгельса і до кінця життя вважав себе їх учнем. У 1899 р була опублікована книга "Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії".

У творі знайшли відображення методологічні підходи та теоретичні положення, засновані на докоріному перегляді марксистської доктрини, новому розумінні суті робітничого руху, стратегії та тактики побудови соціалістичного суспільства.

Стверджуючи, що "подальший розвиток марксистського учення повинен розпочатися з його критики", Е. Бернштейн здійснив ревізію:

1. Методологічних основ марксизму. Вчений заперечував принцип історичного матеріалізму, діалектичний метод у вивченні суспільних процесів та явищ, революційний підхід до трактування еволюції людського життя. Визначаючи матеріалізм як "помилкову теорію", "надуману побудову", Е. Бернштейн вважав, що К. Маркс був занадто захоплений "гегелівською діалектикою суперечностей", яка стала "зрадницьким елементом в марксистській доктрині, перешкодою на шляху будь-якого послідовного трактування ідей", зумовивши фаталізм, недооцінку ролі людини та перебільшення на гостріших форм політичної боротьби.

Лідер німецьких соціал-демократів звертав увагу на необхідність врахування ролі та значення численних неекономічних чинників та можливостей еволюційного розвитку людства.

2. Теорії вартості та додаткової вартості К. Маркса. Е. Бернштейн звертав увагу на те, що теорія Маркса погано узгоджується з практикою і непридатна для пояснення руху цін та заробітної плати. Відтак німецький дослідник робив висновок, що "із теорії додаткової вартості не можна вивести наукові основи для соціалізму і комунізму". У своїх дослідженнях німецький ревізіоніст опирався на категорію "економічної вартості", створену на основі синтезу трудової вартості та граничної корисності.

3. Марксистської теорії капіталістичного нагромадження, абсолютного та відносного зубожіння пролетаріату як провідної соціально-економічної тенденції. На основі аналізу реалій капіталістичного розвитку та систематизації фактичного матеріалу Е. Бернштейн доводив, що теорія К. Маркса відобразила тенденцію розвитку, "яка притаманна капіталістичному нагромадженню, але яка на практиці не реалізується в чистому вигляді, а відтак може і не привести до загострення суперечностей". У зв'язку з цим дослідник звертав увагу на те, що зростання чисельності та розмірів великих підприємств не спричиняє витіснення та відмирання дрібного виробництва. Загальному закону капіталістичного нагромадження К. Маркса він протиставив концепцію "стійкості" дрібного виробництва та дифузії власності внаслідок розвитку акціонерних товариств, децентралізації та демократизації капіталу.

Важливого значення вчений надавав розвитку акціонерного капіталу, наголошуючи на тому, що поширення останнього значною мірою протидія тенденції централізації в результаті значного подрібнення уже сконцентрованих капіталів. Водночас Е. Бернштейн звертав увагу на "соціальні завдання" та "суспільні функції підприємців", спрямовані на підвищення продуктивності праці та здешевлення виробництва товарів і послуг.

Падіння норми прибутку є фактом, надвиробництво і кризи є фактом, періодичне знищення капіталів є фактом, концентрація і централізація капіталу є фактом, підвищення норми додаткової вартості є фактом.

4. Теорії криз та відтворення К. Маркса. Аналізуючи процеси монополізації виробництва, поширення трестів, картелів, розвитку кредитної системи, засобів зв'язку та інформації, вчений звертав увагу на створення нових можливостей для подолання анархії ринку та ліквідації кризових явищ у межах капіталістичної системи, яка стає все більш організованою. Він виправдовував колоніальну політику розвинених країн, які виконують специфічну "цивілізаційну місію", прискорюючи економічний розвиток відсталих народів ("колоніальний соціалізм" за Бернштейном).

5. Марксистської теорії революційної трансформації власності та насильницького знищення капіталістичного ладу. Наголошуючи на тому, що загострення класової боротьби не є неминучим наслідком еволюції капіталізму, Бернштейн уважав диктатуру пролетаріату атавізмом та свідченням низької політичної культури. Відмовившись від лозунгів революційної диктатури пролетаріату, вчений висунув власну теорію "демократизації капіталу" та мирного переростання капіталізму в соціалізм.

Розвиток та поширення акціонерних товариств він аналізував у контексті демократизації та соціалізації капіталу, відновлення та зміцнення у соціальній ієрархії позицій середнього класу. У зв'язку з цим вчений зазначав, що акціонерний капітал "відновлює на соціальній драбині ті проміжні щаблі, які були втрачені з промисловою концентрацією підприємств".

Вихідною у його теоретичній побудові була ідея про те, що розвиток капіталізму на основі поглиблення процесів усупільнення виробництва, поширення кооперації та акціонування не руйнує суспільство, а піднімає пролетаріат до становища громадянина і власника.

Демократизація — засіб і мета одночасно, Вона є одночасно засобом завоювання соціалізму і формою його здійснення.

Протиставляючи диктатурі пролетаріату демократію як засіб досягнення "класового миру", дослідник наголошував на тому, що ліберальні порядки сучасного суспільства немає потреби розбивати, їх треба лише розвивати далі з метою досягнення такого стану суспільства, за якого жоден клас не користується спеціальними привілеями. Відтак Е. Бернштейн виступав за становлення політичних і господарських органів демократії, розвиток профспілкового руху та парламентаризму, необхідних для того, щоб зламати абсолютизм капіталізму, дати робітникам безпосередньо впливати на ведення індустрії і здійснити мирний перехід до соціалістичного суспільства.

6. Поняття наукового соціалізму, визначення комунізму як кінцевої мети історичного розвитку. На думку німецького дослідника, соціалізм не є науковою системою у тому розумінні, що його необхідність, закономірність та концепцію формування можна обґрунтувати за допомогою наукового пізнання. Не заперечуючи того, що соціалістичні перетворення передбачають наукове дослідження дійсності, вчений наголошував на тому, що прийняття конкретних рішень та зобов'язань відповідно до соціалістичних принципів завжди обмежені реальним досвідом, вимогами та інтересами людей.

Вчений виходив з того, що форми віддаленого майбутнього непередбачувані, відтак комунізм є скоріше етичним ідеалом, ніж реально досяжною ціллю.

З ревізією марксизму виступив також відомий економіст-теоретик, один із лідерів німецького й австрійського соціал-демократичного руху, професійний партійний діяч **Карл Каутський**, який намагався сформулювати та вирішити нові на той час проблеми розвитку капіталізму: посилення монополізації економіки, демократизації економічного і політичного життя, становлення світової системи ринкового господарювання тощо.

Обґрунтовуючи невідворотність соціалізму як об'єктивно зумовленого явища, підготовленого еволюцією людського суспільства, К. Каутський висунув теорію "**імперіалізму**". Визначивши імперіалізм як особливий вид політики високорозвинених країн, прагнення промислових капіталістичних націй приєднати до себе, підпорядкувати все більше аграрних областей безвідносно до того, якими націями вони населені, К. Каутський стверджував, що монополізація економіки сприяє поглибленню суспільного характеру виробництва та планомірності господарського розвитку.

Один із визнаних лідерів соціал-демократичного руху Карл Каутський (1854—1938) народився у Празі. Його батько був театральним художником, а мати — актрисою, письменницею. У 1863 р. сім'я переїхала у Відень, де з 1874 р. по 1879 р. К. Каутський навчався в університеті, слухав курси історії, юриспруденції, політичної економії тощо. У Віденському університеті К. Каутський приєднався до соціал-демократичного руху. У 1875 р. він вступив до соціал-демократичної партії Австрії. Переїхавши у 1879 р. до Швейцарії, він став співробітником газети "Соціал-демократ", яка видавалась у Цюриху.

Складна еволюція поглядів К. Каутського пов'язана з переходом від ідеології класичної школи та мальтузіанства до марксизму, а згодом — до ревізіонізму. Значний вплив на формування економічних поглядів німецького вченого справило особисте знайомство з Е. Бернштейном, К. Марксом та Ф. Енгельсом.

У 80—90 рр. К. Каутський опублікував ряд праць, у яких популяризував ідеї марксизму. Серед них: "Економічне учення К. Маркса" (1887), "Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика" (1899), "Аграрне питання" (1899), "Соціальна революція" (1902), "Шлях до влади" (1909) та ін. [У 1905—1910 рр. він видав рукописи К. Маркса "Теорії додаткової вартості" I (IV том "Капіталу").

Значну роль у теоретичному доробку дослідника зайняли роботи з історії соціалістичних учень та класової боротьби, у тому числі "Томас Мор і його утопія" (1888), "Суперечності класових інтересів [у Франції] у 1789 р." (1889) та ін. Водночас Каутський приходить до поступового усвідомлення необхідності; перегляду ряду положень марксистського учення на основі аналізу нових реалій розвитку капіталістичного суспільства. На партійному з'їзді у Штутгарті (1898) він заявив: "Бернштейн примусив нас думати. Будемо вдячні йому за це,"

У 1917 р. К. Каутський заснував Незалежну соціал-демократичну партію Німеччини, покликану подолати кризу соціал-демократичного руху, яка виникла у 1914 р. Напередодні Першої світової війни він висунув теорію імперіалізму та ультраімперіалізму, спрямовану на обґрунтування мирного "вростання" капіталізму в соціалізм. У 1927—1929 рр. був опублікований двотомник "Матеріалістичне розуміння історії", в якому К. Каутський виступив з ревізією марксизму.

З 1924 р. К. Каутський жив у Відні. Після захоплення Австрії фашистською Німеччиною він вимушений був виїхати в Прагу, а звідти — в Амстердам, де помер у 1938 р.

Обґрунтував теорію мирного "вростання" капіталізму у соціалізм на основі переходу буржуазного суспільства у стадію "ультраімперіалізму". Трактуючи ультраімперіалізм як нову економічну політику індустріально розвинених держав, які прагнуть розширити і зміцнити свій вплив у світі не шляхом руйнівних війн і агресії, а шляхом узгодження своїх інтересів, Каутський був переконаний, що еволюція світової економіки на основі злиття великих галузевих монополій у єдиний всесвітній картель сприятиме створенню умов для планомірного регулювання господарства у світовому масштабі.

Відмовившись від уявлення про економічну неієздатність капіталізму, дослідник звертав увагу на можливості безмежного розвитку останнього на основі використання досягнень науки і техніки. На противагу К. Марксу кризи надвиробництва він розглядав не як доказ неминучості краху буржуазного суспільства, а як необхідну умову оптимального функціонування його господарського механізму.

Одним із перших поставив у центр аналізу динаміки суспільного розвитку проблеми політичної та економічної демократії, переглянувши марксистське трактування поняття "соціалізації". Визначаючи демократію невід'ємним атрибутом соціальної природи людини, метою та ідеалом соціалістичних перетворень, дослідник стверджував, що марксистське положення, згідно з яким боротьба класів є рушійною силою суспільного розвитку, непридатне для розуміння логіки історичного прогресу. Звертаючи увагу на те, що процеси одержавлення засобів виробництва та розширення державного контролю над економікою взяті самі по собі не є запорукою соціалізму, К. Каутський виступив з критикою популярної на той час концепції "державного соціалізму". Він наголошував на тому, що "завдання сучасної держави надто складні для того, щоб вони могли бути задовільно вирішені чисто бюрократичним шляхом, без сприяння суспільства і його органів і без максимуму самоуправління в різних галузях". Відтак сутність соціалізму німецький дослідник вбачав не лише в суспільній організації виробництва, але і в демократичній організації суспільства.

У цьому контексті заслуговує на увагу започатковане К. Каутським трактування держави як важливого інституту управління економікою, підвладного суспільному контролю, гаранта громадянського миру на основі демократичного політичного консенсусу.

В історію економічної думки К. Каутський увійшов як теоретик, який одним із перших поставив проблему взаємозв'язку та взаємозумовленостей демократії і соціалізму. Його ідеї дали поштовх подальшим дослідженням перспектив соціалістичної економіки, співвідношення держави і ринку у здійсненні виробництва та розподілу на демократичних засадах.

У кінці XIX — на початку XX ст. соціал-демократичні ідеї набули значного поширення в Україні. Їх активним пропагандистом був видатний український письменник, вчений, публіцист, громадський діяч **Іван Якович Франко** (1856—1916), який вивчав праці К. Маркса та Ф. Енгельса, переклав українською мовою 24-й розділ I тому "Капіталу" та написав до нього передмову. На своїй приналежності до європейського соціал-демократизму наголошував видатний український політичний та громадський діяч, вчений і публіцист **Михайло Петрович Драгоманов** (1841—1895). Трактуючи історичний матеріалізм як один з методів вивчення суспільства, політики, держави та права, М. Драгоманов зараховував К. Маркса до представників "державно-економічного порядку", диктаторського різновиду соціалізму. У своїх творах вчений відстоював еволюційний шлях розвитку суспільства, стверджуючи, що будь-яка революція є спонтанним явищем, здатним змінити політичний устрій. Водночас, вона не в змозі

"створити новий лад сучасного життя, бо сей лад мусить органічно і звільна виростати з попередніх, як дерево з даного ґрунту, а продиктувати його ніякими едиктами не можна".

Ліберально-реформістське крило європейської соціал-демократії репрезентував також відомий німецький політичний та державний діяч, міністр фінансів в уряді Веймарської республіки (1923, 1928/29), депутат Рейхстагу, один з лідерів австрійського і німецького соціал-демократичного руху **Рудольф Гільфердінг**.

Теоретико-методологічні особливості економічних поглядів вченого знайшли відображення у праці "Фінансовий капітал" (1910), яка складається з п'яти частин:

- "Гроші і кредит".
- "Мобілізація капіталу. Фіктивний капітал".
- "Фінансовий капітал. Обмеження вільної конкуренції".
- "Фінансовий капітал і кризи".
- "Господарська політика фінансового капіталу".

Книга Р. Гільфердінга стала однією з перших спроб дослідження нових тенденцій у розвитку капіталізму кінця ХІХ — початку ХХ ст. У роботі знайшли відображення процеси виникнення та еволюції системи капіталістичного кредиту, фінансового капіталу, поглиблення монополізації економіки, поширення акціонерних товариств та розвитку акціонерного капіталу, засновницького прибутку, фіктивного капіталу тощо. Незважаючи на прихильність до марксизму, вчений здійснив перегляд ряду важливих положень економічної теорії К. Маркса.

У своїх працях Р. Гільфердінг:

- Трактував новітню фазу розвитку капіталізму як епоху "фінансового капіталу", який "перебуває під орудою банків і в ужитку промисловців". Сприймавши марксистську концепцію міжгалузевої конкуренції
- Започаткував теорію організованого капіталізму, основу якого становить свідоме і планомірне регулювання суспільного виробництва фінансовим капіталом. Аналізуючи реалії економічного розвитку передових країн світу, вчений звернув увагу на те, що фінансовий капітал "відкидає сімостійність поодиноких капіталістів ...вимагає її обмеження. Він гидує анапхією конкуренції й хоче організації".
- Обґрунтував необхідність державного втручання у сферу грошової кредитного обігу з метою створення передумов для суспільного контролю над виробництвом та соціальним середовищем. Виходячи з того, що фінансовий капітал сприяє заміні вільної конкуренції планово організованою економікою, Р. Гільфердінг наголошував на необхідності демократизації державної влади та поширення впливу найманих робітників та їх профспілок на процес прийняття управлінських рішень.
- Протиставив марксистській програмі революційної перебудови капіталістичного суспільства концепцію свідомого формування "економічної демократії" на шляху мирного переходу до соціалізму. Звертаючи увагу на те, що "трудящі не можуть розгорнути свої сили поза демократією, при відсутності можливості організації самостійних союзів і без свободи всередині цих союзів і всередині держави", вчений обґрунтував необхідність посилення позицій фабричних союзів, встановлення робітничого контролю над виробництвом, зростання участі робітників в управлінні капіталістичними підприємствами тощо.

Життя, історія уже підвели підсумок: ревізіонізм заключається насамперед і головним чином у ревізії всього слабкого, безперспективного і небезпечного, що було в ученні Маркса — Енгельса. Це була ревізія, яка йшла від демократичних, передових і прогресивних за своїми поглядами течій соціалістичної суспільної думки; ревізія, звернена проти ідеології люмпенізованих мас, які пристали до соціалістичного руху і не

бачили, і не бажали для себе іншої перспективи, крім тієї, щоб Марксів девіз "рівності" перетворити у засіб пограбування широких верств чесних і працьовитих людей.

-3- Ліворадикальний напрямок європейської соціал-демократії.

Погляди лівого крила західноєвропейської соціал-демократії відображені у творах Рози Люксембург (1871—1919) і Карла Лібкнехта (1871—1919), які під впливом подій жовтневого перевороту в Росії відійшли від соціал-шовіністів і центристів та разом з більшовиками утворили ядро нового Комуністичного Інтернаціоналу. Р. Люксембург пропагувала економічне вчення К. Маркса та критикувала бернштейніанство за спробу вдосконалити капіталізм. Вона розвинула тезу про історичну приреченість імперіалізму та зробила висновок про необхідність його революційного, насильницького повалення. Економічні витоки імперіалізму вона вбачала в особливостях розширеного відтворення: капіталісти можуть забезпечити реалізацію додаткової вартості лише частково, за рахунок особистого споживання, тому необхідно, щоб існували некапіталістичні виробники та споживачі як усередині власної держави, так і у відсталих країнах. Імперіалізм ототожнювався з політичним виразом процесу нагромадження капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістично-го світового середовища.

Р. Люксембург стверджувала, що політична економія перестане існувати з того моменту, як анархічне капіталістичне господарство буде змінене на планомірний, організований і керований господарський устрій. Водночас вона відзначала своєрідність умов проведення соціалістичної революції в Росії та неможливість її повторення в розвиненіших капіталістичних країнах.

К. Лібкнехт довів, що переплетіння інтересів найбільших промислових і банківських капіталістів виходять далеко за національні рамки. Його заслугою став аналіз союзу монополістичних об'єднань з державним апаратом і воєнної загрози імперіалістичних задумів. Імперіалізм К. Лібкнехт визначав як явище надбудовного характеру, певний вид політики.

Як бачимо, більша частина представників соціал-демократичного руху не сприйняла жовтневої революції в Росії, диктатури пролетаріату, партії нового типу та ін. У 20-ті роки ХХ ст. західна соціал-демократія перетворилася на відкрито реформістський рух, спрямований на співробітництво праці й капіталу, з чіткою антифашистською спрямованістю. З кінця 50-х років соціал-демократія повністю ввійшла в капіталістичну систему, із партії робітничого класу стала національним загальнополітичним, загальноекономічним ученням. Ідеалом сучасної соціал-демократії є політична стабільність і соціальна рівність, які досягаються шляхом індикативного планування, соціального регулювання, самоуправління, демократизації виробництва й суспільства в цілому, плюралізму світоглядних концепцій.

Лекція 9. Сучасні економічні теорії зростання .

ПЛАН

1. Неокейнсіанські теорії економічного зростання. Моделі економічної динаміки Е. Хансена, Р. Харрода і Є. Домара.
2. Неокласичні концепції оптимального зростання. Динамічні моделі економіки Дж. Міда і Дж. Неймана.

-1- Неокейнсіанські теорії економічного зростання. Моделі економічної динаміки Е. Хансена, Р. Харрода і Є. Домара

У вчення Дж. Кейнса було багато прихильників, особливо в післявоєнні роки, коли

на перший план вийшли проблеми економічного зростання і макроекономічної оптимальності. Майже всіх послідовників теорії Кейнса умовно можна поділити: на ортодоксальних кейнсі-анців, які трактували теорію ефективного попиту як стратегічну теорію рівноваги в умовах неповної зайнятості; помірних кейнсіанців (соціально-класовий характер їх теорій яскраво не виражено), що розглядали концепцію Кейнса як теорію нерівноваги; представників неокласичного синтезу, які вважали кейнсіанську теорію окремим випадком неокласичної теорії загальної рівноваги.

Найвідоміші прихильники ортодоксального кейнсіанства — Е. Хансен, Р. Харрод та Є. Домар. Е. Хансен (1887-1976) — американський економіст, закінчив університет у Вісконсині, викладав в університетах Міннесоти, Гарварда і Бомбея, член Американської економічної асоціації. Його основні праці — "Американська економіка" (1957 р.), "Ділові цикли і національний доход" (1959 р.), "Посібник по Кейнсу" (1963 р.). Основою динамічної теорії циклу Хансена є теорія кон'юнктури, відповідно до якої промисловий цикл — це кон'юнктурне коливання виробництва, або відхилення кривої динаміки виробництва від лінії рівноваги. Причина коливань кривої динаміки, тобто причина економічних криз полягає в дії закону спадної продуктивності капіталу і частки споживання, що знижується. Отже, Е. Хансен визнавав теорію недоспоживання С. Сисмонді і розвинув її, використовуючи принцип акселерації Хікса — Самуельсона.

Акселераційний ефект полягав у тому, що зростання доходів в окремих випадках може збільшити інвестиції. Вважалось, що окремі види обладнання мають порівняно тривалий термін виробництва, і очікування завершення цього терміну психологічно впливає на розширення виробництва необхідного обладнання в обсягах, що перевищують реальний попит, а це приводить до зростання попиту на інвестиції. Щоб акселераційний ефект був максимальним, держава повинна здійснювати антикризову програму на кожній фазі циклу з метою активізації "вбудованих стабілізаторів", використовуючи податкову систему, тобто підвищувати ставки податків під час піднесення і знижувати під час спадів; впливати на інвестиційний і споживчий попит незалежно від фази циклу. Для цього варто поліпшити життєвий рівень населення, надавати субсидії фірмам і допомогу у фінансуванні НДОКР; закликати багату верхівку населення утриматися від марнотратства. Таку політику держави Е. Хансен назвав "соціалізованою", оскільки її метою є досягнення поєднання економічних інтересів усіх членів соціуму. Основою соціалізованої політики, на думку вченого, є "подвійна" або змішана економіка, що поєднає державну і приватну власність.

Р. Харрод (1890-1978) — англійський економіст, закінчив Оксфордський університет, викладав в Оксфорді, член багатьох урядових комісій з питань зайнятості й економічного розвитку. Його основні праці — "До теорії економічної динаміки" (1956 р.), "Політика проти інфляції" (1958 р.), "До нової економічної політики" (1967 р.). Основна проблема, яку вчений вирішував у теорії економічної динаміки (теорії "господарства, що розширюється"), — визначення необхідного обсягу капіталу, достатнього для зростання найважливіших елементів виробництва за постійної процентної ставки. На його думку, проблема нагромадження зводиться до вибору такого коефіцієнта капіталу, який необхідний для зростання продуктивності праці. Коефіцієнт капіталу визначається як різниця між величиною використовуваного капіталу і сумою доходу за певний період. Такий коефіцієнт розрахований Р. Харродом для капіталомісткого, капіталозберігаючого і капіталонейтрального типів технічного прогресу. Автор вважав, що економіка тяжіє до нейтрального типу зростання, оскільки тенденція до заощадження праці врівноважується тенденцією до нагромадження капіталу.

Р. Харрод сформулював кілька моделей економічної динаміки, що забезпечать капіталонейтральний тип економічного розвитку. Це насамперед модель фактичного зростання виробництва

$$GC = S,$$

де G — приріст загального обсягу продукції, вираженої як частка від усього

випуску; S —залишок капіталу до кінця періоду, поділений на приріст продукції за цей період, інакше кажучи, капіталомісткість продукції; S — частка доходу, що йде на заощадження.

Згідно з цією моделлю, капіталу, що нагромаджується, у прирості продукції повинна відповідати певна сума заощаджень з доходу, інакше кажучи, реальні капіталовкладення повинні бути забезпечені грошима і товарами. Р. Харрод розробив також моделі гарантованого і потенційного зростання. Модель гарантованого зростання описується рівнянням

$$GwCr = s,$$

де Gw — гарантований темп зростання виробництва, що задовольняє фірми; Cr — потреба в новому капіталі, поділена на приріст випуску продукції, для забезпечення якого потрібен новий капітал.

Модель потенційного темпу зростання Р. Харрод представив у вигляді рівняння

$$GnCr = s,$$

де Gn — темп зростання, що передбачає повне використання трудових ресурсів і технічного прогресу, тобто збігається з потенційними можливостями виробництва і не припускає безробіття; Cr — гарантований темп зростання, що визначається в такому разі як лінія підприємницької рівноваги "сил", що припускає наявність безробіття.

Від співвідношення Gn і Gw залежить перевага економічного поживлення або депресії. Найоптимальнішою є модель гармонізованого темпу зростання, що відповідає умові

$$G = Gw = Gn.$$

Крім цього Р. Харрод помітив, що по мірі зниження ставки відсотків нагромадження корпорацій зростають, а особисті заощадження знижуються. Отже, необхідний державний контроль над заощадженнями як джерелами капіталу. Для цього позичковий відсоток варто представити в двох формах: як плату за "чекання" грошових надходжень населенням g_1 і як плату за "розставання" з ліквідністю фірмами g_2 . Причому, щоб фірмам було вигідно приймати нові інвестиційні проекти, g_1 повинно перевищувати або дорівнювати g_2 .

Очевидно, що забезпечення динамічної рівноваги в моделі Р. Харрода пов'язане з підтриманням постійних темпів зростання національного доходу на основі регулювання заощаджень, рівня безробіття, тобто споживання й інфляції. Учений вважав, що варто дотримуватися нейтрального типу технічного прогресу як найдоцільнішої форми розвитку економіки, "підбадьорюючи" її в період кризи й "охолоджуючи" у період перегріву. Як прихильник активного державного втручання в економіку, Р. Харрод вважав, що необхідне здійснення державної структурної політики, яка б регулювала темпи і напрями капіталовкладень, політики регулювання (заморожування) зарплати і грошової політики, що підтримувала б певний рівень інфляції (але за умови високого рівня оподаткування).

Є. Домар (Домашевський) (нар. 1914) — викладач університетів Гарварда і Чикаго, Массачусетського технологічного інституту. Його основна праця — "Нариси теорії економічного зростання", (1957 р.). Учений виступив з теорією гармонізованого зростання, в якій під джерелом зростання економіки розумів нагромадження капіталу. Рівень і структура нагромадження пов'язані, згідно з теорією Є. Домара, з зацікавленістю фірм в інвестуванні, населення — у споживанні. Роль інвестицій двоїста: вони збільшують попит на товар і сприяють новій пропозиції товарів. Завдання теорії економічного зростання за Домаром — визначити обсяг інвестицій, необхідних для такого зростання доходу, отже, і платоспроможного попиту, що покрив би зростання пропозиції товарів, викликане зростанням виробничих потужностей. Держава повинна заохочувати збільшення капіталовкладень і доходу.

Суть моделі економічного зростання, запропонованої Є. Домаром, полягає в тому, що темп зростання інвестицій повинен бути таким, щоб приріст пропозиції товарів

врівноважувався приростом попиту, забезпеченим капіталовкладеннями. Учений, на відміну від Дж. Кейнса і Р. Харрода, прагнув врахувати місткість ринку, що змінюється.

Загалом теорії Харрода і Домара поєднує висновок про доцільність підтримання постійного темпу економічного зростання як вирішальної умови досягнення динамічної рівноваги, коли в основному подолано циклічні порушення. Відповідно до їх моделей, стійкий темп зростання в довгостроковому періоді забезпечується за такого співвідношення факторів виробництва, що вплине на зростання сукупного попиту та пропозиції. Обидва вчені вважали, що реалізація моделей гармонізованого зростання можлива лише в результаті активного державного втручання в економіку, тобто вони визнавали основний постулат кейнсіанської концепції про залежність динаміки економічних процесів від пропорцій між заощадженнями й інвестиціями.

Серед неокласичних концепцій макрорегулювання економіки виокремлюють теорію економічного зростання Дж. Міда. Дж. Мід (нар. 1907) — англійський економіст, здобув освіту в Оксфордському і Кембриджському університетах, професор Лондонської школи економіки, член Королівського економічного товариства. Його основні праці — "Планування і ціновий механізм" (1948 р.), "Геометрія міжнародної торгівлі" (1952 р.), "Відсоток і безробіття" (1958 р.), "Неокласична теорія економічного зростання" (1951 р.). У теорії економічного зростання вчений розглянув особливості моделі розвитку економіки, в якій зростання суспільного виробництва пов'язувалось зі зміною різних економічних факторів. Основне поняття, що враховує вплив різних факторів економічного зростання на динаміку національного продукту (доходу), — це поняття виробничої функції, її найпростіший вигляд такий:

$$Y_t = F(K_t, L_t, T_t, N_t),$$

де Y_t — обсяг національного виробництва; K_t — розміри капіталу; L_t — трудові ресурси; T_t — узагальнений природний ресурс, визначений на основі статистичної обробки динамічних рядів у базисному (t -му) періоді; N_t — фактор, що повинен уловити вплив на обсяг виробництва технічного прогресу, представленого тут як функція часу.

Якщо задано закони зміни ресурсів і кінцевого споживання C_t , то мова йтиме про траєкторію обсягів виробництва продукції відповідно до рівняння

$$Y_{t+1} = Y_t + F(K_t, L_t, T_t, N_t) - C_t, \text{ де } F(K_t, L_t, T_t, N_t) = \Phi \text{ const.}$$

У цих умовах зміна темпів зростання заощаджень, отже, норми нагромадження відразу впливатиме не на темпи національного виробництва, викликаючи їх прискорення або уповільнення, а на зміну співвідношення темпів зростання основних виробничих ресурсів (капіталу і праці). Відповідно до цієї моделі господарська рівновага є досить стійкою, тому державне втручання в економіку повинно бути мінімальним і обмежуватися сферою кредитно-грошового регулювання. Гнучка кредитно-грошова політика змінить співвідношення між прибутком і зарплатою і вплине на темп зростання зайнятості. У результаті всі основні макроекономічні змінні зростають у стійкому темпі, що дорівнює темпу зростання робочої сили.

-2- Неокласичні концепції оптимального зростання. Динамічні моделі економіки Дж. Міда і Дж. Неймана

Розвитку моделей економічного зростання сприяло використання принципу оптимальності. З'явилися теорії оптимального зростання Ф. Рамсея, Я. Тімбергена ("Оптимальний рівень пропозиції", 1956 р.), Р. Солоу ("Лінійне програмування й економічний аналіз", 1958 р.), Е. Фелпса. В їх теоріях розглядається послідовність виробництва обсягів випуску продукції за роками з урахуванням таких економічних факторів, як нагромадження капіталу K_t , споживання C_t і технічний прогрес T_t . Така послідовність може бути названа припустимою траєкторією розвитку, якщо задовольняє певні вимоги (наприклад, у ній запланований темп зростання економіки, що відповідає динаміці одного або кількох виробничих ресурсів). Вважається, що оптимальною

траєкторією (Kt Ct Tt) є така, на якій досягає максимуму деяка функція оптимальності. Це передусім функція максимізації корисності від споживання. Серед оптимальних траєкторій виокремлюють особливі траєкторії — магістралі, на яких досягається максимальний середній темп зростання, що економічна система може витримати як завгодно довго. Теорія моделей оптимального зростання розроблена досить глибоко. На основі використання складного математичного апарату досліджено багато характеристик оптимальних траєкторій, зокрема, їх зв'язок з вирішенням проблем максимізації сукупного споживання.

Модель, призначена для знаходження максимально можливого темпу зростання економічної системи і рівня споживання, була розроблена в теорії розвитку багатогалузевої економіки Дж. Неймана (1903-1957) — американського математика, кібернетика, який здобув освіту в університетах Берліна, Цюріха, Будапешта, викладав у Принстонському, Гамбурзькому і Берлінському університетах. Його основна економічна праця — "Теорія ігор і економічна поведінка" (1937 р.). Найпростіша модель багатогалузевої економіки, що розширюється, була запропонована Дж. Нейманом для знаходження максимально можливого темпу зростання економічної системи і цін. Модель, у якій враховувалися тільки обмеження, пов'язані з технологією, описується за допомогою такого рівняння:

$$\alpha = \max_{x \geq 0} \min_{t \neq 0} \left[\frac{\sum_{j=1}^n x_j b_{ij}}{\sum_{j=1}^n x_j a_{ij}} \right],$$

де α — максимальний технологічний темп зростання багатогалузевої економіки за максимального використання вектора інтенсивностей і мінімізації витрат; $(x... X_j)$ — вектор інтенсивності виробничих способів, названий нейманівським (нейманівські інтенсивності); b_i — випуск продукції, виробленої виробничим способом; a_{ij} — величина витрат фактора виробництва у виробничому способі.

Матриця витрат A дорівнює $\sum a_{ij}$; матриця продукції (випуску) B дорівнює $\sum b_i$.

Нейманівські ціни продуктів і факторів ($p_1 \dots p_n$) визначаються співвідношеннями

$$\sum_{ij} x_{ij} b_{ij} p_{ij} - \alpha \sum_{ij} x_{ij} a_{ij} p_{ij} = 0 \geq \sum_{ij} b_{ij} p_{ij} - \alpha \sum_{ij} a_{ij} p_{ij}.$$

Це означає, що одне технологічне зростання без урахування вектора інтенсивностей може не дати значного приросту продукції. Відмінною ознакою нейманівських інтенсивностей є те, що вони дають можливість описати оптимальну траєкторію зростання економічної системи і відповідну їй оптимальну траєкторію цін.

Огляд основних неокласичних макроекономічних теорій зростання дає змогу зробити певні висновки. У більшості моделей розвитку економіки розглядаються проблеми стійкого збалансованого зростання основних макроекономічних змінних; вивчаються умови максимізації здебільшого сукупного, а не індивідуального споживання, тому вимоги Парето - оптимальності найчастіше не враховуються. Проте неокласичні моделі оптимального зростання набули значного поширення. У багатьох країнах вони використовуються для цілей перспективного планування і довгострокового прогнозування економічного зростання.

Лекція 10. Теорії трансформації ринкової економіки.

1. Теорії перехідної економіки: неокласична концепція загальної рівноваги Л. Вальраса та В. Парето.
2. Теорії трансформації капіталізму.

3. Концепція соціально-орієнтованої економіки.

-1- Теорії перехідної економіки: неокласична концепція загальної рівноваги Л. Вальраса та В. Парето.

Сучасна класична економічна теорія вивчає реальний стан ринкової економіки з позицій стійкості і рівноваги, упорядкованості і однорідності, що робить акцент на розвитку як поступальному процесі. В останній чверті XX ст. у зв'язку з трансформацією індустріального суспільства в постіндустріальне, обумовленої революційним стрибком у розвитку продуктивних сил, стала формуватися нова наука **транзитологія** - теорія економічної трансформації. Транзитологія (економіка перехідного періоду) - економічна наукова дисципліна, предметом якої є проблеми трансформації господарських систем, а об'єктом - економіка країни йди країн, що знаходяться в процесі переходу від одного стану соціально-економічної системи до якісно іншого стану.

Перехідні економічні відносини характеризуються тим, що в цей момент вони поєднують у собі риси як колишнього, так і нового устрою суспільства. Перехідна економіка являє собою перетворення всієї системи економічних відносин, а не тільки реформування їх окремих елементів. Перехідна економіка - проміжний стан економіки в результаті соціально-економічних перетворень; це перехідний стан від однієї соціально-економічної системи до іншої.

Економіка перехідного періоду має ряд специфічних характеристик, що відрізняють її від економіки, що перебуває у відносно стаціонарному стані і розвивається на власній основі. По-перше, перехідна економіка багатокладної. Економічний уклад - особливий тип економічних відносин. Багатокладність - наявність ряду секторів господарства, що характеризуються різними формами виробництва. Головною особливістю межсистемного переходу є те, що в суспільстві співіснують економічні відносини обох економічних систем - і минає і що формується. По-друге, нестійкість розвитку. Кожна з зрілих ступенів еволюції суспільства та економіки була і є цілісною системою. Перехідна економіка характеризується поєднанням як старих, так і нових економічних форм і відносин. Тому вона об'єктивна нецільні, а отже, і нестійка. Перехідна економіка передбачає пошук нових більш ефективних форм економічних відносин. На цьому шляху допускаються і прорахунки і помилки. Можливо зворотний рух. Наприклад, у випадках, коли застосування тієї чи іншої господарської інновації погіршує макроекономічну ситуацію. По-третє, альтернативність розвитку. Підсумки розвитку перехідної економіки можуть бути варіантні. Економічні реформи спрямовані на досягнення певного очікуваного результату. Однак ці реформи можуть і не виправдати очікувань. Багато економічні перетворення або не дали позитивних результатів, або дали, але занадто незначні. У підсумку завершення періоду переходу від однієї економічної системи до іншої можуть сформуватися різні варіанти господарського устрою, які представляють різні варіанти розвитку, еволюції суспільства. По-четверте, особливий характер протиріч. В умовах перехідної економіки економічні протиріччя являють собою протиріччя розвитку (між новими і старими елементами виробничих відносин), а не суперечності функціонування (всередині кожного виробничого відносини). По-п'яте, історичність, тобто минулий характер перехідної економіки, яка змінюється періодом зрілого розвитку економічної системи. Тривалість перетворень у перехідній економіці пояснюється як складністю проходять процесів, так і інерційністю колишньої системи господарювання (неможливістю швидко змінити технологічний базис і структуру народного господарства, створити нові економічні інститути, навчити кадри та ін.). Перехідний період - історично

нетривалий термін, під час якого відбувається ліквідація або докорінне перетворення однієї економічної системи і формування іншої.

На противагу неокласичному підходу трактування перехідних процесів було обґрунтовано концепцію трансформації економічної системи, яка ґрунтується на тезі про безперервність економічних перетворень у суспільстві та залежності результатів перетворень від їх розвитку.

Перша теорема економіки добробуту: за певних умов конкурентні ринки призводять до розподілу ресурсів з певною особливістю: не існує такого перерозподілу ресурсів, а отже, неможливі такі зміни у виробництві та споживанні, щоб підвищення добробуту одного суб'єкта господарювання відбулося не за рахунок іншого. Таке розміщення ресурсів дістало назву парето-ефективного (або парето-оптимального) на честь італійського економіста-соціолога Вільфредо Парето.

Теоретичні концепції перехідної економіки ґрунтуються на неокласичній концепції загальної конкурентної рівноваги, яку було започатковано Л. Вальрасом, В. Парето. Вихідними принципами аналізу моделі загальної рівноваги є «методологічний індивідуалізм», що базується на припущенні про раціональність поведінки індивідів, та принцип оптимізації економічної діяльності суб'єктів господарювання. Залежні змінні моделі загальної рівноваги детермінуються виключно індивідуалістичними перевагами суспільства з урахуванням його можливостей. В принципі існує нескінченна кількість можливих варіантів розміщення ресурсів і доходів, однак, у результаті функціонування системи взаємозв'язаних ринків завжди формується лише одне оптимальне співвідношення. Досягнення загальної рівноваги за своєю економічною сутністю є системою рівноважних станів кожного із економічних агентів на всіх ринках товарів і ресурсів за даного вектора цін.

П'ять необхідних і достатніх умов для досягнення загальної рівноваги в ринковій економіці:

1. рівність зважених за цінами переваг для всіх товарів;
2. рівність доходів і витрат кожного із суб'єктів господарювання;
3. зміна ціни на один із товарів вимагає приведення решти цін;
4. ціни готових продуктів дорівнюють сукупним витратам на їх виробництво;
5. повне і ефективне використання всіх наявних благ.

Згідно з фундаментальними припущеннями неокласиків, економічна система вільної конкуренції (в її статичному розумінні) завжди перебуває у стані рівноваги. Виходячи із зазначеного, перехідний стан економічної системи трактується як перехід від одного рівноважного стану до іншого, де основна увага приділяється сумісності значень змінних між собою, їх сумісності із загальним рішенням та стабільності рівноважних значень змінних.

Економічна система може бути виведена зі стану загальної рівноваги через дію безлічі детермінант, більшість зводиться до таких причин:

1. цінові очікування суб'єктів господарювання (в разі їх невідповідності економічна система ймовірно вийде зі стану рівноваги);
2. невідповідність планів у господарській поведінці індивідів;
3. невідповідність оцінки поточної ситуації;
4. невизначеність із основними параметрами економічної системи вносить відповідний ризик у систему прийняття рішень суб'єктів господарювання (тим самим порушуватиметься рівновага між попитом і пропозицією).

У подальшому теорія загальної рівноваги зумовила формування нормативної економічної теорії добробуту. Основні результати цих досліджень узагальнено у дві фундаментальні теореми.

Парето-ефективність – це те, що зазвичай розуміють під економічною ефективністю.

Друга теорема економіки добробуту: кожна точка на кривій утилітарних можливостей може досягатися конкурентною економікою за умови здійснення правильного розподілу ресурсів, який має відповідати таким умовам:

1. гранична норма заміщення в споживанні між двома благами має бути однаковою для всіх споживачів; гранична норма заміщення в споживанні – така кількість одного товару, яка необхідна споживачеві для того, щоб компенсувати відмову відповідної кількості іншого товару;

2. гранична норма технічного заміщення має бути однаковою в усіх виробничих процесах; гранична норма технічного заміщення виробничого ресурсу – кількість одного фактора, необхідного для заміщення іншого, для збереження незмінним загального рівня виробництва; розраховується як відношення граничної продуктивності першого і другого факторів, або як кут нахилу ізокванти.

3. гранична норма трансформації будь-яких двох благ має дорівнювати граничній нормі заміщення у споживанні цих благ; гранична норма трансформації – числове значення нахилу кривої виробничих можливостей. Гранична норма трансформації першого блага в друге представляє собою величину спаду виробництва першого блага задля збільшення виробництва другого.

Економічна теорія трансформації капіталізму як наукова дисципліна виникла на початку ХХ ст. Фундаментальні основи транзитології віддзеркалюють концептуальні положення марксистської теорії суспільно-економічних формацій, у рамках якої вперше було поставлено питання щодо необхідних та достатніх умов зміни одного економіко-політичного устрою на інший.

Згідно з концепцією К. Маркса, динаміка розвитку суспільства визначається станом і рівнем розвитку суспільно-економічних формацій (способів виробництва). Трансформація системи функціонування капіталістичного суспільства зумовлена кумулятивним нагромадженням внутрішніх протиріч між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою присвоєння результатів праці.

На думку прихильників марксизму, трансформація економічної системи капіталізму є невід'ємною складовою економічного розвитку суспільства, що зумовлена дією ендогенних (внутрішніх) чинників соціального характеру.

Ідея ендогенної зумовленості трансформаційних процесів в економічних системах отримала розвиток у теоретичних концепціях кейнсіанців. Характерною рисою розвитку економічної системи, на думку кейнсіанців, є її ендогенна (внутрішньо притаманна) нестабільність. Ринкова економічна система функціонує циклічно навіть за відсутності екзогенних (зовнішніх) детермінант. У цілому, циклічність розвитку економічної системи зумовлена невідповідністю структури сукупного попиту і пропозиції, яка формується внаслідок трансформації політичних, соціальних та організаційно-економічних детермінант. Відповідно до концепції Дж.М. Кейнса динаміка національного доходу та відповідного рівня зайнятості детермінується такими незалежними змінними: схильність до споживання, перевага ліквідності, попит та пропозиція грошей, гранична ефективність капіталу, процентна ставка та стимули до інвестицій.

Окремо слід виділити концепцію трансформації централізовано керованої економіки Німеччини після Другої світової війни, розроблену кейнсіанцями Фрайбурзької школи ордолібералів. Використання міждисциплінарного підходу дало змогу А. Мюллеру-Армаку, В. Ойкену, В. Репке, Ф. Бьому та А. Рюстову розробити концепцію соціально орієнтованої економіки, в основі якої були критичний аналіз монополістичного капіталізму та відповідний пошук шляхів створення економічного порядку, звільненого від пороків приватнокапіталістичних фінансово-промислових груп, що забезпечують собі протекції державної влади.

Сучасне нове кейнсіанство ґрунтується на тій передумові, що економічні процеси протікають у реальному часі, і кінцевий результат економічного розвитку значною мірою залежить від ходу трансформації економічних змінних. Нові кейнсіанці підкреслюють

активну самостійну роль грошей і відсотка як перехідного фактора від грошових змінних до реальних та рекомендують активне втручання держави у фінансову сферу і тверде регулювання діяльності фінансових посередників. Таким чином вони концентрують увагу на тих самих завданнях перехідного періоду, що і прихильники «великого удару» (стабілізації і лібералізації), але підходять до них на більш конкретному рівні, що дає змогу обґрунтувати висновки про наявність внутрішніх суперечностей і недоцільності швидкоплинних рішень. Саме в цьому полягає суперечність між трансформаційними концепціями «шокової терапії» і «градуалізму».

Інституціональні концепції виходять із базисного припущення про еволюційний характер розвитку економічної системи. Такі припущення ґрунтуються на аналізі базисних детермінант внутрішньої нестабільності ринкового господарства, що зумовлюють як неефективність, так і несправедливість розподілу ресурсів і доходів між суб'єктами господарювання. До таких детермінант можна віднести: боротьбу за економічну владу (Т. Веблен), невідповідність у динаміці грошових операцій в економіці, що впливають на взаємодію таких економічних змінних, як ціни на товари кінцевого та проміжного споживання, обсяги кредитування, ставка відсотка тощо (У. Мітчел), кумулятивність та еволюційний характер інституціональних змін (Д. Норт, О. Вільямсон), гістерезис (відставання) та блокування в змінах рутин, які зумовлюють залежність еволюції економічної системи від її минулих результатів (теоретична концепція представників еволюційного або нового інституціоналізму І. Нельсона та С. Уінтера).

Інститути є ключем до розуміння відносин між суспільством і економікою і впливу цих відносин на економічний розвиток.

Основна функція інститутів – забезпечення стабільності за допомогою згладжування змін відносних цін.

Зміна світосприйняття людей, що відображається в зміні відносних цінностей та уподобань, є джерелом інституціональних трансформацій.

Сутність інституціональних трансформацій розкривається через розуміння таких питань:

1. стабільність інституціональних характеристик;
2. джерела трансформацій;
3. діюча сила трансформацій;
4. напрям трансформацій.

Залучення до аналізу процесів економічної трансформації інституціональних перетворень значно розширює можливості пояснення кризових явищ перехідної економіки соціалізму. Зміна передумов аналізу в рамках неінституціоналізму, які стосуються самих економічних суб'єктів і середовища, у якому вони діють спирається на широку фактичну базу реальної політичної практики і тому дозволяє використовувати отримані висновки і застосовувати методи аналізу до поточної практики господарювання.

Центральну роль у цій теорії відіграють три базові передумови:

1. для опису поведінки людини в політичній сфері використовуються ті самі гіпотези, що й у неокласичній економічній теорії;
2. процес виявлення переваг індивідів у політичній сфері розуміється в термінах ринкової взаємодії;
3. досліджуються питання, аналогічні тим, що виникають у неокласичній економічній теорії, тобто питання про існування, стабільність і ефективність політичної рівноваги, шляхи її досягнення тощо.

На відміну від неінституціоналізму, еволюційний інституціоналізм фокусує увагу на виникненні самих інститутів та чинниках їх змін у часі. Основою еволюційного аналізу економічних змін є «способи поведінки» або «рутини», що нечітко простежувались у динамічній концепції «конструктивного руйнування» Й. Шумпетера та були розвинені Р. Нельсоном й С. Уінтером.

Відповідно до постулатів еволюційної теорії економічного розвитку, яка спирається на філософські принципи «холізму», трансформаційні процеси трактуються через внутрішньо властиві характеристики індивідуалістичного суспільства, що формують свідомість людини через механізми культури і соціальної взаємодії.

-2- Теорії трансформації капіталізму

У другій половині ХХ ст. великого поширення набули так звані теорії «трансформації» (перетворення) капіталізму. Ці теорії виходили, як правило, з реальних соціально-економічних процесів і явищ капіталістичного розвитку, але тлумачили їх досить своєрідно.

Теорія «народного капіталізму» виникла у 50-х рр. у США. З її обґрунтуванням виступили такі економісти і соціологи, як А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз, Дж. М. Кларк, М. Сальвадорі та інші. Теорія «народного капіталізму» складається з трьох частин:

- 1) теорії «демократизації капіталу», або «дифузії власності»;
- 2) теорії «управлінської (менеджерської) революції»;
- 3) теорії «революції доходів».

Теорія «дифузії власності». Суть теорії полягає в тому, що з розвитком капіталізму поступово змінюється структура капіталістичної власності. Якщо капіталізму доби вільної конкуренції була притаманна індивідуальна приватна власність, то сучасному капіталізму властива різноманітність форм власності: індивідуальна, акціонерна, монополістична, державна. Провідною формою підприємств, а отже і форм власності, є акціонерна. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення багато хто з економістів розглядає як «дифузю» (розпорощення) власності.

Дрібний акціонер, на думку прихильників цієї теорії, нібито перетворюється на рівноправного співвласника акціонерних підприємств, на співвласника «народного капіталу».

Аналізуючи цю теорію, слід чітко уявити собі, що її прихильники плутають два різні процеси: процес концентрації капіталу і зростання суспільного характеру виробництва, що й справді має місце, і процес ліквідації капіталістичної приватної власності, що неможливо в капіталістичному суспільстві.

Теорія «управлінської революції». Її прихильники стверджують, нібито з розвитком акціонерних товариств влада капіталістів-власників слабшає або й зовсім зникає і замінюється владою найманих управлінців — менеджерів. Вони є «довіреними особами народу» і керуються не мотивами прибутку, а суспільними інтересами. З обґрунтуванням цієї концепції виступили американські економісти А. Берлі, Дж. Бернхем, П. Дракер та інші.

Ця теорія теж відображає цілком реальні процеси в розвитку капіталізму: відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, розмежування власності й управлінської діяльності. За домонополістичного капіталу, коли підприємство було здебільшого індивідуальною власністю, а управлінська праця не потребувала глибоких знань, капіталіст сам керував виробництвом. Зі зростанням розмірів виробництва, з виникненням акціонерних товариств капіталісти стали доручати керівництво найманим працівникам.

Дехто вбачає в цьому процесі витискування капіталіста не лише із виробництва, що й справді так, а й із суспільства взагалі. Слід звернути увагу на те, що за такого підходу ігнорується питання про характер власності, а воно й визначає природу підприємства.

Теорія «революції доходів». Її прихильники стверджують, що в розвинутих капіталістичних країнах стався революційний переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає в поступовому зближенні доходів різних верств населення. Цю тезу пропагували С. Кузнець, Дж. Гелбрейт, К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен та інші. Особливих зусиль для обґрунтування теорії доклав американський економіст С. Кузнець. У праці «Частка вищих за доходами груп у доході і заощадженнях» (1953) він навів дані про динаміку розподілу національного доходу в 1919—1948 рр. За його підрахунками, питома вага населення США з найвищими доходами скорочувалась. Знизилась і питома вага осіб з високими доходами. На цій підставі автор зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення.

Проте ця теорія зазнала серйозної критики з боку багатьох американських економістів і соціологів, які доводили тенденційність підрахунків Кузнеця.

Концепція «колективного капіталізму» Г. Мінза та А. Берлі. Основи концепції було закладено ще в 30-ті рр., коли американські економісти Мінз і Берлі висунули ідею про те, що акціонерні підприємства є вже не приватними, а колективними. Ця концепція має багато спільного з теорією «народного капіталізму». Важливою складовою обох концепцій є теорія «революції управління». Зокрема, Мінз стверджує, що «власність і контроль відокремились і перебувають у різних руках». У концепції «колективного капіталізму» беруться до уваги тільки кількісні показники (розміри корпорацій) і ігнорується їх соціально-економічний зміст. Велика корпорація, де працюють тисячі робітників і службовців, використовуються мільярди доларів капіталу, виготовляються товари масового споживання, на думку Мінза та Берлі, перестала навіть приблизно відповідати як «старій юридичній моделі власності», так і економічній моделі «атомістичної фірми за умов конкурентного ринку». Така корпорація ніби вже не є автономною щодо суспільства, а стала соціальним інститутом, соціальною силою, що забезпечує розв'язання суспільних проблем.

Концепція «соціального партнерства». Зародки концепції з'явилися ще наприкінці XIX ст., коли соціал-реформісти почали розробляти різні системи «участі робітників у капіталістичних прибутках». У післявоєнний період концепція поширюється в багатьох країнах. З обґрунтуванням цієї ідеї виступили французький економіст і соціолог Р. Арон, німецький економіст Е. Гауглер, Дж. Гелбрейт та інші.

Вони намагались довести, що в сучасному капіталістичному суспільстві докорінно змінилось становище робітників, зникли класові суперечності й класові конфлікти. Така зміна зумовлена посиленням економічної та соціальної ролі держави, зростанням кількості великих корпорацій, мотивом діяльності яких уже нібито не є прибуток, наданням робітникам певного комплексу соціальних гарантій.

Як доказ наявності «соціального партнерства» називають поширення «участі робітників у капіталістичній власності», «участі трудящих в управлінні капіталістичним підприємством». Як бачимо, аргументи на користь цієї концепції перегукуються з теорією «народного капіталізму».

Розглянуті концепції «трансформації капіталізму» не вичерпують усієї їхньої різноманітності. Посилення втручання держави в економічне життя, зростання її ролі у розв'язанні соціальних проблем породили майже аналогічні теорії «плюралістичної економіки», «держави достатку», «суспільства високого масового споживання» тощо.

-3- Концепція соціально-орієнтованої економіки

Сьогодні в більшості розвинутих країн світу панує соціально орієнтована ринкова економіка, яка представляє собою найвищу стадію розвитку класичної ринкової економіки. В ній захист конкуренції та ринкові методи господарювання ефективно поєднуються з державним регулюванням національної економіки, з її соціальною спрямованістю. Соціально орієнтована ринкова економіка притаманна соціальній державі. Соціальна економіка уявляє собою сукупність соціально-економічних стосунків про між людьми, які виникають в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг у світі обмежених ресурсів. Вона створює визначену економічну систему (господарство), яка свідомо орієнтована на розвиток особистості, економічне зростання та соціальний прогрес, підвищення добробуту та рівня життя в країні.

Для порівняння зупинимося на теоретичних засадах вільної ("чистої") ринкової економіки:

- приватна власність (на засоби виробництва);
- економічні стимули, мотиви (в першу чергу - прибуток);
- ринкове ціноутворення (встановлення цін шляхом вільної конкуренції);
- проведення національної політики "невтручання держави".

До недоліків вільної ринкової економіки, яка не існує у чистому вигляді можливо віднести:

- зосередження власності в руках окремих суб'єктів права (фізичних, юридичних осіб), що призводить до монопольного ціноутворення;
- страждає в першу чергу індивід, власник робочої сили та інтелекту, коли пропозиція робочої сили перевищує попит, і як наслідок - різке зменшення рівня оплати праці (нижче, за рівень бідності).

В центрі соціальної ринкової економіки знаходиться індивід з його потребами, інтересами, його стосунками з іншими людьми, членами суспільства, установами, організаціями, урядом держави, які проявляються в процесі виробництва, розподілу обміну та споживання.

Людські істоти - нещасні творіння, які обмежені потребами. В числі іншого їм потрібна любов, суспільне визнання, матеріальні блага та життєві зручності. Боротьба людини за підвищення рівня матеріального забезпечення, прагнення "заробити собі на життя" та забезпечити гідне існування своїх близьких, родичів, нащадків - є предметом соціально орієнтованої економіки.

Термін "соціальна" означає, що:

- ефективність функціонування ринкової економіки орієнтована на одночасне, комплексне досягнення економічних і соціальних цілей у визначений термін часу;
- ринкова економіка обмежується там, де вона неефективна і може призвести до соціально небажаних наслідків.

Засади та принципи соціально орієнтованої ринкової економіки:

- ◆ ринок виступає основою економіки, хоч йому не під силу розв'язання численних соціальних проблем;
- ◆ основний напрямок функціонування соціально орієнтованої економіки - це задоволення зростаючих потреб споживачів на основі створених умов для вирішення соціально-економічних проблем;
- ◆ принципи соціальної справедливості та соціальної захищеності, рівності усіх громадян перед Законом;
- ◆ єдність соціально орієнтованої економічної політики та економічно орієнтованої соціальної політики;

- ◆ розмежування та інтеграція складових соціальної економіки на мікро-, мезо- та макрорівнях;
- ◆ принцип системності та комплексності у використанні джерел й факторів соціально-економічного зростання;
- ◆ принцип ефективності системи соціального партнерства між суб'єктами, робочої сили, інтелекту, капіталу, нерухомості та політики як необхідна умова соціально-економічного зростання;
- ◆ принцип синергетичності при обґрунтуванні розмірів та наслідків соціально-економічних ефектів.

Економіка соціально-ринкового типу - це економічна система, заснована на пануванні колективних та індивідуальних форм капіталістичної власності (трудової і нетрудової), в якій органічно поєднані державне регулювання макро- та мікроекономічних процесів з ринковим саморегулюванням з перевагою перших, узгодження соціального з ринковим. В останні три десятиріччя ХХ ст. акціонерами-співвласниками крупних промислових корпорацій стають акціонери, які як дивіденди отримують до 10% річного заробітку. У США - майже 50 млн. акціонерів, в Англії 23% найманих працівників фірм (у Швеції продаж акцій своїм працівникам на пільгових умовах практикують до 50% крупних фірм), але тільки деякі з них стають співвласниками. Державна власність на засоби виробництва у країнах Заходу задовольняє інтереси підприємців, забезпечує загальні умови виробництва для народного господарства, послаблює економічні кризи, надає більші гарантії зайнятості.

Соціальним в економіці соціально-ринкового типу є розгалужена система соціального захисту широких верств населення у формі державних витрат на розвиток освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища, перекваліфікації працівників, виплати пенсій, пільг безробітним. У більшості розвинутих країн світу 60-70-х рр. ХХ ст. соціальні витрати держави посіли перше місце в структурі державних видатків, що свідчить про якісні зрушення в державних функціях, у зростанні ролі загальнолюдських цінностей в її діяльності.

Соціально орієнтована економіка передбачає такий механізм розподілу доходу, який би усував надмірне збагачення на одному полюсі та зубожіння на іншому. Його основним засобом є перерозподіл національного доходу через державний бюджет (соціальні витрати держави), відповідна фіскально-податкова політика. Прихильники концепції економіки соціально-ринкового типу не виступають за відродження вільної ринкової економіки, що функціонувала за принципом - природного порядку, природного розвитку явищ і процесів. Іншим критерієм соціального ринкового господарства є раціональне поєднання ринкової економіки та планового господарства, планомірність пронизує ринкову підсистему. Ерхард зазначав: "Ми повинні відшукати золоту середину, що визначає пропорції між компетентністю і діяльністю держави та компетентністю і діяльністю приватного господарства. Е. Хансен основними функціями такої економіки вважав створення держави добробуту та здійснення певних форм національного економічного планування (цим терміном позначають поєднання різних, навіть протилежних за змістом форм власності). Для цього необхідно здійснювати перерозподіл національного доходу через державний бюджет, що збільшує сукупний добробут.

При перерозподілі частини доходу на користь найбільш вразливих верств населення сума їх задоволення зростає більше, ніж зменшується сума задоволення багатих. При плануванні головна проблема, полягає в тому, хто розроблятиме і затверджуватиме план - панівна еліта чи все суспільство.

Лекція 11. Теорії постіндустріалізму.

ПЛАН

1. Історія виникнення терміну "постіндустріалізм". Основні положення теорії постіндустріального суспільства.
2. Фундаментальна праця Д. Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство».
3. Економічні погляди М.Кастельса.
4. Неомарксизм .
5. Теорії , побудовані на понятті "громадська сфера" (public sphere - Хабермас)

-1- Історія виникнення терміну "постіндустріалізм". Основні положення теорії постіндустріального суспільства

Термін "постіндустріалізм" вперше використав англійський соціолог **А. Пенті** на початку ХХ ст. для визначення стану суспільства після індустріального. Поняття "постіндустріальне суспільство" вжив американський соціолог Девід Рісмен (1909-2002) в 1958 р. як протиставлення попереднім стадіям розвитку. У 1959 р. американський соціолог Деніел Белл (1919-2011) використав цей термін у виступі на міжнародному семінарі в м. Зальцбурзі як протиставлення марксизму. Упродовж 1960-х років у низці статей він сформулював основні положення концепції постіндустріального суспільства. У 1973 р. вийшла його праця "Настання постіндустріального суспільства. Досвід соціального прогнозування". Ці дослідження, а також праця французького вченого Алена Турена (р. н. 1925) "Постіндустріальне суспільство" (1969) започаткували теорію постіндустріальної економіки та цивілізації.

Постіндустріальним є суспільство, що досягло високого ступеня наукового, технологічного та інформаційного забезпечення виробництва і технічної культури. Фактори, що характеризують перехід до постіндустріального суспільства та визначають його ознаки, такі: перехід від економіки, що виробляє товари, до економіки обслуговування (сервісної); зростає значення теоретичного знання, наука є передумовою нової організації та структури суспільства, університети і наукові організації стають головним інститутом суспільства; машинна технологія змінюється інтелектуальною технологією, плануванням і контролем за технологічними змінами; у соціальній структурі класовий поділ поступається професійному, визначається принципом знань і кваліфікації, панує професійна та технічна праця, конфлікт проявляється у зіткненні між фахівцем і тим, хто не має достатньої кваліфікації; у політиці та економіці панує меритократія - нова еліта з усіх соціальних верств, яка має найбільші заслуги перед суспільством і прийшла на зміну технократи. Особливістю представників меритократії є високий інтелектуальний коефіцієнт (10) і здатність вирішувати складні інтелектуальні завдання, що на 40-80 % передається генетично. Для завершення переходу до постіндустріального суспільства необхідні: формування єдиної інтерактивної системи, забезпечення збереження та передачі інформації в інтерактивному режимі, перехід до комп'ютеризації, дистанційної системи загальнодоступної та обов'язкової освіти; злиття виробника і споживача, організація їхньої роботи в домашніх умовах шляхом створення "командних пунктів".

У 1960-1970-х роках виникла значна кількість теорій постіндустріального суспільства. Так, Герман Кан (1922-1983) у концепції постцивілізаційного суспільства стверджує, що постцивілізаційне суспільство буде світом зростаючого достатку, зменшення конкуренції, великих подорожей і контактів, подолання відмінностей між народами. Окремі економічні, екологічні та інші проблеми - це лише "видатки зростання" нової суперіндустріальної цивілізації, настання якої на рубежі третього тисячоліття забезпечить щасливе майбутнє людства.

Збігнев Казімеж Бжезінський (р. н. 1928) в економічній системі технотронного суспільства виокремлює три сектори: 1) технотронний, в якому зосереджені нові галузі виробництва, засоби масової інформації, сфера науки; 2) індустріальний, де сконцентровані традиційні галузі, працівники яких добре забезпечені; 3) доіндустріальний, в якому переважають працівники з низькою кваліфікацією, низькими доходами, можуть бути соціальні конфлікти, розв'язані шляхом збільшення доходів. У технотронному суспільстві переважають сфера послуг, розвиток індивідуальних здібностей людини, доступність освіти, заміна мотиву накопичення особистого багатства моральним імперативом використання науки в інтересах людини, ліквідація "персоналізації" економічної влади, тобто втрата власниками капіталу позицій в управлінні виробництвом. Роль організатора виконує еліта технотронного суспільства в особі менеджерів, інженерів, учених.

Джон Роулз (1921-2002) у праці "Теорія справедливості" (1971) запропонував теорію соціально-економічної справедливості. Вчений проаналізував вплив на суспільство таких складових НТР, як розвиток сфери послуг і поширення розумової праці, зробив висновок про необхідність реалізації принципу справедливості рівності результатів, за яким членам суспільства необхідно незалежно від здібностей гарантувати не рівні можливості, а рівні доходи за рахунок оподаткування доходів середнього класу.

Значний внесок у розвиток теорій суспільства майбутнього вніс американський соціолог Елвін Тоффлер (р. н. 1928) у працях 1970- 1990-х років, зокрема "Футурошок" (1970), "Доповідь про екоспазм" (1975), "Третя хвиля: від індустріального суспільства до гуманнішої цивілізації" (1980), "Передбачення та передумови" (1983), "Метаморфози влади" (1990). Він створив теорію суперіндустріального суспільства (пізніше використовував поняття "постіндустріальне суспільство"),

-2- Фундаментальна праця Д. Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство»

Представники різних напрямів та ідеологічних течій тією чи іншою мірою збагачують концепцію постіндустріального суспільства (В. Ростоу, К. Томінагі, А. Турен, Р. Ріхта та ін.). Проте особливу роль відіграла праця Д. Белла "Прийдешнє постіндустріальне суспільство». Досвід соціального прогнозування" (1973), яка відкрила новий етап у розвитку теорії постіндустріалізму. Ця робота викликала величезний інтерес до теорії, стимулювала розвиток політичної економії.

Найзнаменитіша книга Белла - "Майбутнє постіндустріальне суспільство" (The Coming of Post-Industrial Society, 1973). У ній він проголошує перехід провідних країн світу до заснованого на знанні постіндустріального суспільства, яке характеризується швидким розвитком комп'ютерних технологій, зростаючим авторитетом наукових спільнот та інтелектуалів в будь-яких сферах діяльності, зміною структури зайнятості на користь сфери послуг і т.д.

Основні праці: "Майбутнє постіндустріальне суспільство"; "Соціальні рамки інформаційного суспільства"; "Епоха роз'єднаності".

"Постіндустріальне суспільство [...] не є проєкцією або екстраполяцією сучасних тенденцій західного суспільства; це новий принцип соціально-технологічної організації і новий спосіб життя, що витісняє індустріальну систему, точно так само, як вона сама витіснила колись аграрну. У першу чергу, воно втілюється у втраті промисловості, організованої на основі стандартизації та масового виробництва, своєї центральної ролі. Це не означає, що виробництво товарів припиниться; адже виробництво продуктів землеробства в західному світі продовжується і сьогодні (причому продовольства виробляється більше, ніж коли б то не було раніше). Насамперед поняття "постіндустріальне суспільство" являє собою не емпіричне опис, а "теоретична побудова", що дозволяє побачити головне в нових соціальних формах. Постіндустріальні тенденції не замінюють колишні соціальні форми як якісь "стадії" суспільного розвитку. Вони часто співіснують (як деколи співіснують на пергаменті старі напівстерті письмена і нанесення поверх них нові), ускладнюючи суспільство і природу його соціальної структури.

Світ можна уявити собі розділеним на три типи соціальної організації. Перший з них - доіндустріальний. Це насамперед видобувні види господарської діяльності: землеробство, витяг корисних копалин, рибальство, заготівля лісу. Дотепер це доля більшої частини країн Африки, Латинської Америки та Південно-Східної Азії, де цими видами господарської діяльності зайнято 60 або більше відсотків робочої сили. Я визначаю це в цілому як "взаємодія людини з природою", яке схильне капризам погоди і ускладнюється внаслідок виснаження ґрунтів, вичерпання лісових ресурсів і більш високої собівартості видобутку мінералів і руд.

Другий тип соціальної організації - індустріальний. Це фабричне господарство, засноване на додатку енергії до машин для масового виробництва товарів. До індустріального типу належать країни, розташовані на берегах Атлантики: Західна Європа, Сполучені Штати і далі - Радянський Союз і Японія. Праця тут являє собою взаємодію зі штучною природою: з'єднання людей з машинами, організація ритмічної роботи з високим ступенем координації.

Третій тип - постіндустріальне суспільство. Це діяльність, пов'язана в першу чергу з обробкою даних, управлінням та інформацією. Це спосіб життя, який у все зростаючій мірі зводиться до "взаємодії людей один з одним". Ще більш важливо те, що виникає новий принцип оновлення, насамперед знань в їх відношенні до технології".

"... Я вважаю, що в суспільстві існують три різні області, які стикаються один з одним різним чином і розвиваються, підкоряючись різним історичним ритмам. Ними є техніко-економічна система, політичний устрій і сфера культури.

Техніко-економічна сфера являє собою систему, бо всі її елементи взаємопов'язані і взаємозалежні і зміни в характері і величині одного впливають на стан інших. У цій області в основі змін лежить чіткий принцип заміщення. Якщо який-небудь спосіб виробництва дешевше, краще, більш ефективний, ніж інші, він змінює їх. Ключовими термінами тут стають максимізація та оптимізація з метою досягнення більшої продуктивності.

Політичний устрій не є системою. Це звід правил, зазвичай формалізований в конституції або в теократичних державах, - в священному писанні або в традиціях і ритуалах, що регулюють доступ до положення і влади, відповідно до яких проводиться відправлення правосуддя і забезпечується безпека; це порядок, підтримуваний силою примусу або згоди, а як правило - поєднанням того й іншого. Тут зміни не підкоряються єдиним принципом, а здійснюються в міру чергування стоять при владі груп і класів, у міру формування коаліцій інтересів.

У Штатах приблизно 65 осіб з кожних 100 зайнято в сфері послуг. До 1980 року це число зросте до 70. Значний сектор послуг існує в будь-якому суспільстві. У доіндустріальний період це в основному клас тих, хто надає особисті послуги по будинку (в Англії це був найчисленніший з усіх класів до 1870 р). В індустріальному суспільстві сфера послуг включає транспорт, фінанси, які відіграють допоміжну роль у виробництві товарів, а також побутові послуги (косметичні кабінети, ресторани і т.д.). У постіндустріальному суспільстві з'являються нові види послуг, насамперед у гуманітарній області (головним чином в охороні здоров'я, освіті та соціальному обслуговуванні), а також послуги професіоналів і технічних фахівців (наприклад, проведення досліджень і оцінок, робота з комп'ютерами, здійснення системного аналізу). Розвиток цих служб [...] стає стримуючим фактором економічного зростання і джерелом постійної інфляції.

5) Зміни в характері праці. У доіндустріальному світі життя являє собою взаємодію людини з природою, коли люди, об'єднавшись у малі групи, тяжкою працею здобувають собі прожиток на землі, у воді або в лісі і повністю залежать від примх зовнішнього середовища. В індустріальному суспільстві праця - це взаємодія людини з перетвореною природою, коли в процесі виробництва товарів люди стають додатками машин. Але в постіндустріальному світі праця є насамперед взаємодією між людьми (між чиновником і відвідувачем, лікарем і пацієнтом, вчителем та учнем або між членами дослідницьких

груп, співробітниками контор або працівниками бригад обслуговування). Тим самим з процесу праці та повсякденної практики виключаються природа, штучно створені предмети, а залишаються лише люди, які навчаються взаємодіяти один з одним. В історії людського суспільства це абсолютно нова, яка не має аналогів ситуація.

6) Роль жінок. В індустріальному секторі (зокрема, на фабриці) трудилися в основному чоловіки. Постіндустріальний сектор (наприклад, послуги в гуманітарній області) надає широкі можливості зайнятості і для жінок. Можна сказати, що вперше жінки отримали надійну основу для економічної незалежності. Цей факт знаходить підтвердження в постійно зростаючу частку жінок у загальній чисельності працюючих, у збільшенні числа сімей (в даний час 60 відсотків від їх загальної кількості), в яких більше однієї людини зайнято на постійній роботі, і в зростанні числа розлучень з ініціативи жінок, що відчувають себе все менш економічно залежними від чоловіків.

7) Павука досягає свого зрілого стану. Виник в XVII столітті наукове співтовариство стало унікальним соціальним інститутом. Воно мало харизмою, оскільки у своїх пошуках істини завжди йшло революційним шляхом і відкривало доступ до своїх методів і технологій; його сила міститься в переконанні, що мета науки полягає в отриманні знання як такого, а не будь-яких способів його утилітарного застосування. На відміну від інших харизматичних спільнот (головним чином релігійних груп і месіанських політичних рухів) воно не "рутінізує" свої переконання і не зводить їх у ранг офіційних догм. Проте до останнього часу науковому співтовариству не доводилося стикатися з такими явищами, як бюрократизація науково-дослідного процесу, підпорядкування наукових пошуків цілям, встановлюваним державою, оцінка результатів досліджень в залежності від конкретної віддачі. У теперішній же час не тільки зміцнилася зв'язок науки і технологій; вона увійшла також складовою частиною у військову сферу і багато в чому визначає соціальні потреби. Все це становить основну рису постіндустріального суспільства, і характер нових наукових інститутів має вирішальне значення для можливості вільного здійснення досліджень та отримання знань у майбутньому.

8) Сітуса як політичні одиниці. Предметом соціологічних досліджень, як правило, були класи та страти, тобто горизонтальні одиниці суспільства, вступають один з одним у відносини переваги-підпорядкування. Однак для постіндустріальних секторів більш важливими вузлами політичних зв'язків можуть виявитися сітуса (від латинського *situ* - положення, позиція), або вертикально розташовані соціальні одиниці. [...] Існують чотири функціональних сітуса - науковий, технічний (тобто прикладні професії: інженерна справа, економіка, медицина), адміністративний і культурний, і п'ять інституційних сітусов - економічні підприємства, державні установи, університети та науково-дослідні центри, соціальні комплекси (наприклад, лікарні, центри соціальних послуг) та армія. Я вважаю, що головні конфлікти інтересів матимуть місце між сітусними групами і що прихильність їм може бути настільки сильною, що завадить злиттю нових професійних груп в єдиний суспільний клас [...].

9) Мерітократія. У постіндустріальному суспільстві, яке за своїм характером є насамперед суспільство технологічне, людина може зайняти престижне становище не стільки за правом успадкування чи власності (хоча воно може давати багатство або культурне перевага), скільки внаслідок освіти і кваліфікації. Неминуче, що питання про мерітократії стає вирішальним нормативним питанням. [...]

10) Кінець обмеженості благ? Більшість соціалістичних і утопічних теорій дев'ятнадцятого століття приписували майже всі хвороби суспільства дефіциту товарів і конкуренції людей за ці відсутні

блага. Одне з найбільш загальних визначень економіки характеризує її як мистецтво розподілу рідкісних товарів між конкуруючими об'єктами. К. Маркс та інші соціалісти доводили, що достаток є передумова соціалізму, і стверджували, що при соціалізмі не буде необхідності нормативно регулювати розподіл в цілях справедливості, оскільки буде достатньо коштів для задоволення потреб кожного. У цьому сенсі комунізм

визначався як усунення економіки, або як "матеріальне втілення" філософії. Однак цілком очевидно, що ми завжди будемо жити в умовах дефіциту. Я маю на увазі не тільки дефіцит ресурсів (оскільки це досі спірне питання), а те, що постіндустріальне суспільство, в силу самої своєї природи, породжує нові дефіцити, про які автори дев'ятнадцятого і початку двадцятого століття не мали уявлення. Соціалісти і ліберали говорили про нестачу товарів; в постіндустріальному суспільстві, як я показую, буде мати місце брак інформації і часу. У людини, який перетворився на Homo economicus, проблема розподілу трансформується навіть у більш жорстку її форму - в те, що стосується розпорядження своїм вільним часом.

11) Економічна теорія інформації. Як я зазначав раніше, інформація за самою своєю природою є колективний, а не приватний продукт (тобто власність). При виробництві індивідуальних товарів перевага повинна віддаватися конкурентній системі, в іншому випадку підприємства втрачають активність або стають монополістами. Однак оптимальні соціальні інвестиції в знання, що дозволяють більш широко розповсюджувати і використовувати його, вимагають розробки стратегії співробітництва. Ця нова проблема, що стосується ролі інформації в постіндустріальному суспільстві, ставить перед економістами та політиками важкі теоретичні та практичні завдання

-3- Економічні поглядм М.Кастельса.

У 80-90-х роках ХХ ст. почався процес деталізації проблем постіндустріального розвитку, в економічній теорії трансформаційні процеси розглядалися з позицій постмодернізму, неомарксизму, дискусійності порівняльного аналізу характерних ознак постіндустріального та інформаційного суспільства, економіки знань.

Серед авторитетних досліджень інформаційного суспільства та нової економіки найбільше визнання набули праці Мануеля Кастельса (р. н. 1942), який надає перевагу вживанню категорії "інформаціонального суспільства", або суспільства мережевих структур.

М. Кастельс писав про три способи суспільного розвитку: аграрний, індустріальний та інформаціональний, останній почав формуватися у 70-х роках. Учений розрізняє поняття інформаційного суспільства, концепції якого наголошують на ролі інформації в суспільстві, та інформаціонального суспільства, в якому зростання продуктивності та конкурентоспроможності забезпечується здатністю генерувати знання, обробляти та передавати інформацію, засновану на знаннях. Інформаціональне суспільство характеризується глобалізаційними процесами, коли економіка працює як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети, процес нагромадження капіталу відбувається по всьому світу загалом. Тому М. Кастельс використовує поняття "глобальна / інформаціональна економіка".

У своїх дослідженнях, близьких за духом до технологічного детермінізму футурології 70-х років, М. Кастельс наголошує, що специфікою інформаційного суспільства є те, що передові розробки у сфері інформаційних технологій та комунікацій не стали об'єктом монополізації уряду чи обмеженого набору державних корпорацій, тим самим забезпечуючи уникнення появи технологічного тоталітаризму та сприяючи розвитку економіки на принципово змагальній ринковій основі. Дослідник привносить новаторські ідеї у дослідження мережевої організації, капіталу, праці, теорії урбанізації.

Практично в усіх своїх працях М. Кастельс зазначає, що 70-ті роки були початком якісних змін у процесах організації бізнесу. Вчений виділяє три базових фактори трансформацій: 1) досягнення у сфері інформаційних технологій; 2) швидкі зміни у середовищі бізнесу; 3) перегляд трудових відносин. Основна мета новацій полягає у спроможності фірми швидко пристосовуватись до змін завдяки гнучкій організаційній структурі, адаптованій до роботи у мережі, а не в межах субординованих вертикальних зв'язків.

Мережа стає основним елементом будь-якої соціальної дії. Виробництво, обмін та споживання функціонують як цілісна мережа, аналогічно до спільноти, й за допомогою інформаційних технологій отримують можливості самоорганізації на інтерактивному, віртуальному рівні без фізичного контакту.

З економічного погляду утворення мереж як цілісних відкритих систем від постачальників до споживачів формує ситуації, коли технічна простота інтерактивних взаємодій переростає в нову якість, на передній план висувається "комплекс взаємопов'язаних вузлів". Ринок, як правило, є таким вузлом, незалежно від того, чи це фінансовий ринок, чи ринок пива. Отже, ринок розглядається як панівна форма існування вузлів складних мереж, а не як наріжна категорія, якою він є в традиційній теорії ринкової економіки. М. Кастельс виводить закон мережевих структур: "Відстань (або інтенсивність і частота взаємодій) між двома точками (чи соціальними положеннями) коротша, якщо обидві вони виступають в якості вузлів у тій чи іншій мережевій структурі, порівняно з випадком, коли вони не належать до жодної з мереж даного визначення впливає, що інтенсивність інформаційного, комунікативного метаболізму набуває якісних властивостей, спроможних формувати типологічні риси економіки та суспільства. Інформаційні технології безпосередньо визначають таку інтенсивність. Звідси їх фундаментальне значення як фактора формування нових якостей економіки та суспільства.

Найповніше значимість мережевої моделі, її глобальний характер та потужні трансформаційні наслідки для економіки розкриває така теза М. Кастельса: "...нові економічні форми будуються довкола глобальних мережевих структур капіталу, управління та інформації, а здійснюваний у такий спосіб доступ до технологічних вмінь і знань нині становить основу продуктивності й конкурентоспроможності. Компанії, фірми і, дедалі частіше, інші організації та інститути об'єднуються у мережі різної конфігурації, структура яких знаменує собою відхід від традиційних відмінностей між великими корпораціями і малим бізнесом, охоплюючи сектори та економічні групи, організовані за географічним принципом. Тому трудові процеси здобувають більш індивідуалізований характер, відбувається фрагментація діяльності залежно від виробничих завдань з подальшою реінтеграцією для отримання кінцевого результату. Це простежується у здійсненні взаємопов'язаних завдань у різних куточках земної кулі, що означає новий поділ праці, який ґрунтується на можливостях та здібностях кожного працівника, а не на характері організації даного завдання".

Оригінальним є бачення М. Кастельсом трансформації природи капіталу, його значення у мережевих структурах. Становлення інформаційного суспільства, домінуючою формою організації якого є мережа, не означає, що значення капіталу знижується, призводячи до появи якоїсь постеконіки, про яку так часто згадують неомарксистки, аналізуючи процеси розвитку постіндустріального суспільства. Навпаки, капітал стає центральним елементом інформаційної епохи, оскільки всі мережі здебільшого будуються довкола фінансових потоків, які обслуговуються функціонуванням капіталу в глобальних масштабах і в кожен момент часу.

Факт глобального обігу капіталу та інформаційні можливості взаємопов'язані. Фінансова лібералізація уможливила рух капіталу з макроекономічного та регуляторного погляду, а інформаційні технології - з технічного. Невипадково дерегуляція фінансових ривків та інформатизація транскордонного обороту капіталу призводять до того, що в мережевому суспільстві починає домінувати фінансова форма капіталу, яка підпорядковує всі інші форми. Робота глобального фінансового ринку в режимі реального часу створює як небачені можливості для інвестицій, кредитування та фінансування, такі для споживання й заощаджень. Формується фундаментальний розрив між виробничою діяльністю, споживанням, які продовжують залежати від механічного часу, навіть якщо значення послаблюється завдяки тому, що вони стають складовими глобальних мереж. Операції з капіталом долають обмеження механічного часу з тієї простої причини, що в світі як цілісній системі фінансові ринки не закриваються із настанням сутінків. Мережа

фінансових потоків, яка обслуговує обіг капіталу, стає панівною, оскільки вона абсорбує заощадження, що потрапляють до неї зі всього світу. І ця ж мережа забезпечує доступ до інвестицій і фінансування. Швидкість такого доступу багато в чому визначає конкурентні переваги, оскільки, як вже зазначалось, інноваційний продукт має короткий життєвий цикл.

З іншого боку, М. Кастельс висловлює і низку алармістських позицій з приводу домінування мережі фінансових потоків. Називаючи таку систему "глобальним казино", він підкреслює випадковість як вирашів, так і програшів. Капітал, яким грають в такому казино безсуб'єктний, однак за вирашами та програшами стоять "долі корпорацій, сімейних заощаджень, національних валют і регіональних економік". При цьому, вчений вважає, що глобальні фінансові потоки, це - гра з нульовою сумою (термін, запозичений з теорії ігор, який означає еквівалентність між сумарним вирашем та сумарним програшем), чим суттєво відрізняється від багатьох інших дослідників глобалізації, які наголошують на можливостях отримання позитивних наслідків від глобальної мобільності капіталу.

Таке різке розходження з неокласичною парадигмою слід пов'язувати з певною абсолютизацією М. Кастельсом імовірнісних підходів до побудови моделей ухвалення інвестиційних рішень, які сприймаються ним, швидше, соціологічно, ніж економічно. Водночас значна частина теорій фінансових ринків також акцентують на випадковому характері поведінки цін на ньому. Складність процесів на фінансових ринках не описується законами нормального розподілу. Учений наголошує на суб'єктивних принципах рішень у "глобальному казино", завдяки чому вся система стає волатильною (схильною до значних амплітуд коливань). Саме з високою чутливістю даної системи до шоків, чуток, сигналів тощо пов'язується складність і непрогнозованість поведінки фінансових ринків, що і призводить до постійної зміни позицій між тими, хто виграє на фінансовому ринку, і тими, хто програє. Завдяки перманентному характеру таких змін створюється ілюзія відносно стабільності системи.

Такі переконання також закладаються М. Кастельсом у розуміння нової економіки. Він робить акцент на глобальній фінансовій мережі, яка завдяки інформаційним технологіям функціонує у режимі реального часу, модель ухвалення рішень у ній побудована на суб'єктивних сприйняттях, а основна мета функціонування такої мережі - пошук джерел дохідності та максимізація ринкової вартості, на відміну від максимізації доходів від продажу. Важлива ознака нової економіки - децентралізація рішення на якісному рівні, що у світлі відкритості та тенденції до лібералізації фінансових ринків призводить до виникнення іншої структури взаємозв'язків між вхідними інформаційними потоками і вихідними потоками у вигляді явищ, які вже не зводяться до чіткої та формалізованої логіки функціонування ринкового механізму.

Більше того, в такій економіці вся інша діяльність з отримання доходів і прибутків підпорядковується бажанню сформувавши джерело для гри на фінансових ринках. Зміна цих спонукальних мотивів бізнес-діяльності призводить не просто до підпорядкування фінансовим мережам усіх інших мереж. На думку М. Кастельса а, те, що раніше називалось "реальною економікою", стає "нереальною економікою", а реальна економіка нині - це фінансові ринки, які формують вартість компаній, абсорбують заощадження, забезпечують інвестиції. Функція нагромадження не асоціюється з прибутковістю діяльності конкретної фірми; вона підпорядковується фінансовим мережам. Такий радикальний погляд вченого на природу капіталу в новій економіці не позбавлений змісту. Тут слід звернути особливу увагу на зміни в теорії фінансового менеджменту. Максимізація прибутку ще з кінця 80-х років не розглядається як провідна мета діяльності корпорацій. Їй на заміну прийшла концепція менеджменту, зорієнтованого на управління вартістю компанії, ставлячи за мету максимізацію вартості фірми. Будь-які втрачені можливості із розміщення вільних коштів на фінансовому ринку автоматично визнаються такими, що зменшують вартість фірми, оскільки конкуренти, здійснюючи це, збільшують

вартість, отримуючи нові можливості у сфері доступу до нових ресурсів. Під добробутом акціонерів, стратегією управління, ефективним менеджментом різних функціональних напрямів приховується пряме апелювання до фінансових ринків. Якщо брати до уваги, що на їх основі і визначається вартість фірм, то пояснення пануючої ролі фінансових мереж стає завершеним.

Значну увагу М. Кастельс приділяє проблемі праці. Глобальному характеру капіталу протиставляється локальний характер праці. По-перше, праця втрачає колективний характер. По-друге, мережі розмивають чіткий порядок формування доданої вартості з боку кожного працівника окремо, чи фактора праці загалом. По-третє, капітал функціонує в просторі мереж, внаслідок чого зникає час, тоді як праця підпорядкована законам механічного часу, незалежно від того, організована вона за принципом мереж, чи ні. По-четверте, праця стає більш творчою, індивідуалізованою і менш механічною, стереотипною. Такі зміни суттєво трансформують системи менеджменту, переорієнтовуючи його на гнучкі підходи та принципи роботи. При цьому втрата колективного характеру породжує ефект "атомарного суспільства", яке модифікує людські взаємини і, на думку сучасних соціологів, становить серйозну проблему.

Просторова економіка також відображається у дослідженнях М. Кастельса. Домінантною формою просторової організації людського життя стає глобальне місто. Виключна роль глобальних міст пов'язується з ущільненням мереж та концентрацією вузлів, які є центрами їх перетину. Саме міста забезпечують перетин інформаційних потоків та фінансових ресурсів. Такий перетин стає зручним для прийняття управлінських рішень. Мегаполіси стають центрами з концентрації адміністративних, управлінських і політичних функцій. Ресурсні потоки породжуються реалізацією цих функцій. Емпіричні дані з розвитку міст, зростання їх площі та кількості населення підтверджують тезу М. Кастельса про панівний статус глобальних міст в економічному й соціальному просторі.

-4- Неомарксизм

Намагання переглянути і доповнити класичну марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя беруть свій початок ще з 20-х років ХХ ст. Такі спроби дістали в соціальній науці назву "неомарксизму". Його засновниками вважають Дьєрдя Лукача (Югославія) і Антоніо Грамші (Італія). Саме їхні теоретичні розвідки започаткували "діалектико-гуманістичний", або, як його називають на Заході, "критичний" напрям у марксистській думці. До цього напрямку, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, до проблем відчуження, належать теоретики франкфуртської школи (Теодор Адорно, Юрген Хабермас), пов'язані з цією школою фрейдомарксистки (Вільгельм Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксистки-екзистенціалісти (Жан Поль Сартр, Моріс Мерло-Понті), група "Праксис" і багато інших.

Другий напрям у неомарксизмі представлений марксистами-сцієнтистами. Його прибічники вважають марксистське вчення недостатньо науковим. Неомарксистки-сцієнтисти апелюють, як правило, до економічних праць зрілого К. Маркса, до його матеріалістичної гносеології та аналізу соціальних класів. Серед представників цього напрямку слід назвати Луї Альтюссера (Франція) і його послідовників, а також течію аналітичного марксизму (Його ще називають "академічним марксизмом"), прихильники якого прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів сучасної науки; моделювання, функціонального підходу, теорії ігор, структурації, модальної логіки тощо. Представниками цієї течії можна назвати соціального філософа Лоуренса Коєна (Велика Британія), соціологів Джона Блстера (Велика Британія) і Джона Ремера (США) та ін.

Існує також велика плеяда неомарксистів, що не належать до двох зазначених вище напрямів. Це ті, хто орієнтується на дослідження проблем "третього світу", аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо.

Західні неомарксистки, незважаючи на своє критичне ставлення до революційної доктрини К. Маркса, наголошують, що історія розвитку марксистської теорії була, як правило, позначена неодноразовими передбаченнями її неминучого краху. Проте після кожного смертного вироку вона відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні 20—30 років популярність марксизму на Заході мала кілька злетів. У 60-ті роки це було пов'язано з розвитком руху протесту та інтересом ідеологів "нових лівих" до марксизму. У 70—80-ті роки відбувся ще один злет неомарксизму, який було названо "академічною марксистською субкультурою". Остання за часом модифікація пов'язана зі спробами вирішення нових проблем постіндустріального та інформаційного суспільства. Отже, марксизм привертав і, ймовірно, привертатиме до себе увагу, як тільки виникатиме необхідність теоретичної систематизації та пояснення нових явищ і процесів суспільного життя. Зрозуміло, тут йдеться не про примітивізоване "марксистсько-ленінське" вчення, поширюване у Східній Європі за часів "соціалізму", а про започатковану Марксом традицію теоретизування, яка вирізняється своєю плюралістичністю, користується різноманітними методами і підходами.

-5- Теорії, побудовані на понятті "громадська сфера"

Франк Вебстер (Frank Webster) розглядає теорію інформаційного суспільства як результуючу і що включає у собі як дві групи теорій. До першої групи він відносить теорії, хто вважає сучасний інформаційний суспільство історично унікальним явищем, тобто якісно відрізняється від всіх попередніх форм існування суспільства. Це: теорії постіндустріального суспільства (Д.Белл та інших.); постмодерністські теорії про суспільство та культури (Лиотар, Бодрійяр, Джеймсон, Постер, Бауман); теорії про гнучкою (приспосаблюваною) спеціалізації (flexible specialisation) (П'єр і Забель, Хершхорн); теорії, що підкреслюють інформаційний тип розвитку (М.Кастельс).

Друга ж група теорій хоч і визнає, що має ключове значення для сучасного світу, але вважає, що твердження про революційному відмінність нинішнього етапу розвитку людства від усіх попередніх, немає під собою ніякого ґрунту. Цей погляд на сучасне суспільство об'єднує п'ять напрямів: неомарксизм; теорія регулювання; гнучке накопичення; теорії, що аналізують національну державу; теорії, побудовані на понятті "громадська сфера" (public sphere - Габермас).

Юрген Габермас: громадська сфера

Німецький філософ і соціолог Юрген Габермас належить до Франкфуртської школи, до якої належала група авторів — послідовників К.Маркса. Вони, однак, вважали, що погляди Маркса потребують істотного оновлення і, з огляду на це, радикального перегляду. До того ж Маркс, на їхню думку, не приділяв достатньої уваги впливу культури в сучасному капіталістичному суспільстві.

Члени Франкфуртської школи здійснили поглиблене дослідження того, що вони назвали "індустрією культури", тобто індустрії розваг. Це фільми, телебачення, популярна музика, радіо, газети і журнали. На їхнє переконання, поширення індустрії культури з її невибагливими та стандартизованими продуктами нівечить здатність індивідів мислити критично і незалежно. Мистецтво зникає, комерціалізується, породжуючи дивогляди на кшталт "найбільших хітів Моцарта".

Габермас розвинув деякі з цих тем, однак в інший спосіб. Він аналізує розвиток мас медіа від початку ХУІІІ століття аж до сьогодення, досліджуючи появу і подальший занепад "громадської сфери" (Habermas, 1989). Громадська сфера є сферою громадських дискусій щодо проблем, які становлять загальний інтерес.

Згідно з Габермасом, громадська сфера спочатку виникла у салонах та кав'ярнях Лондона, Парижа та інших європейських міст. Люди зазвичай зустрічалися в таких салонах, щоб обговорити актуальні питання, використовуючи в якості аргументів новини бюлетенів і газет, які щойно з'явилися. Політичні дискусії набули надзвичайної ваги. Хоча

в них брала участь лише незначна частина населення, салони, на думку Габермаса, відіграли життєво важливу роль у зародженні демократії. Адже там виникла ідея вирішувати політичні проблеми шляхом громадського обговорення. Громадська сфера, принаймні у принципі, означає публічні дебати індивідів.

Однак, за висновком Габермаса, перспектива раннього розвитку громадської сфери не була повністю реалізована. Демократичні дискусії в сучасних країнах потерпають від розвитку індустрії культури. Еволюція мас медіа та масових розваг перетворила громадську сферу значною мірою на видимість. Політика сценічно розігрується в парламенті і засобах масової інформації, тимчасом як комерційні інтереси переважають громадські. Так звана громадська думка формується не через відкрите, аргументоване обговорення, а через маніпуляції і контроль, як це відбувається, наприклад, у рекламі.

Лекція 12. Основні теоретичні напрями дослідження глобалізації.

ПЛАН

1. Поняття глобалізації.
2. Світ-системний аналіз.
3. Дослідження глобальної інтеграції з позицій ефективності функціонування ринкового механізму.

-1- Поняття глобалізації.

Світ на межі другого та третього тисячоліть стрімко змінюється. Новим змістом наповнюються усі сфери суспільного життя. Набуває нових рис увесь усталений, звичний порядок планетарного життя, перебудовується його устрій. Людство перебуває на порозі нової історичної епохи, найважливішою ознакою якої є стрімке наростання процесів світової глобалізації, що є об'єктивними і здійснюються незалежно від волі чи бажання окремих країн. За таких умов важливим є розуміння нових явищ, щоб визначити раціональну і ефективну стратегію поведінки. Це важливо для всіх країн світу, а особливо для тих, в яких відбувається перехід від однієї соціально-економічної системи до іншої. До таких держав належить і Україна. Розглянемо поняття глобалізації.

Глобалізація як історичне явище і феномен, а також як об'єктивна закономірність розвитку людства все частіше привертає увагу дослідників у всьому світі. Формується нова галузь науки - глобалістика. До середини 1990-х років вона переважно трактувалась лише як вчення про глобальні природні та суспільні проблеми сучасності. Головним серед них були економічна, енергетична, сировинна, продовольча, демографічна, міжнародної безпеки. Поняття глобалізації трактувалось у значенні надання чому-небудь глобальних масштабів або глобального характеру. Кожна глобальна проблема досліджувалась окремо, а їх взаємозв'язок достатньо глибоко не вивчався. І лише у 1990-ті роки, по суті, сформувався глобалістика як галузь науки, що є міждисциплінарною.

Спеціалісти, які досліджують процеси глобалізації, виділяють шість основних шкіл. Перша школа пов'язана із концепцією "Межі зростання", обґрунтованою Римським клубом. При визначенні перспектив розвитку світової економіки представники Римського клубу дійшли висновку про існування глобальних проблем, розв'язання яких можливе

лише на шляху об'єднання зусиль усього світового співтовариства. Суть цього підходу полягає у відомому заклиці: "Мислити - глобально, діяти - локально".

Друга школа глобалістики представляє концепцію "Сталого розвитку", розроблену Інститутом всесвітніх спостережень, що знаходиться у Вашингтоні. Представники цієї школи вважають за необхідне зупинити глобальний демографічний вибух у країнах, що розвиваються, і скорегувати економічне зростання в розвинутих країнах. Розрізняють також школи глобальної екології, мітозу біосфер, світ-системного аналізу та контрольованого глобального розвитку Д. Гвішиани

Наявність різних шкіл глобалістики свідчить про те, що, з одного боку, формуються загальні засади теорії глобалістики, визначено такі її основні напрями, як економічна, політична, соціальна, екологічна, а з іншого - не досягнуто розуміння процесів глобалізації, повного усвідомлення позитивних та негативних його рис.

Неоднозначно трактується поняття глобалізації. Критики вказують на його розпливчастість і невизначеність як індикатора тих бурхливих подій, що відбуваються у сучасному світі. Більшість дослідників вважають, що глобальність будь-якої системи слід розуміти насамперед у якісному, а не кількісному вимірі. Система є глобальною тоді, коли відсутня реальна система вищого таксономічного рівня. Глобальність будь-якої проблеми, за визначенням одного із відомих дослідників глобалізації Н. Ремерса, визначається не стільки її роллю в житті тієї частини населення, яка реально від неї постраждала, скільки значенням цієї проблеми для долі всіх народів планети. Попри багатоманітність глобальних проблем, вони характеризуються деякими спільними ознаками: мають загальносвітовий характер, тобто торкаються інтересів та долі всього людства, або принаймні його більшості. Це проблеми, що загрожують людству серйозним регресом в умовах життєдіяльності і навіть загибеллю цивілізації, а тому потребують швидкого і невідкладного розв'язання. Нарешті, глобальні проблеми взаємопов'язані, а тому для свого розв'язання вимагають спільних дій усього світового співтовариства.

Глобалізація - явище багатогранне. Це комплекс, що охоплює різні сфери світового співтовариства. В основі глобалізації лежать процеси у сфері економіки та фінансів, що є фундаментом глобальних процесів в інших сферах. Економічна глобалізація є вихідною ланкою процесів глобалізації. Вона є результатом функціонування сучасної міжнародної економіки та розвитку науково-технічного прогресу. В її основі лежать міжнародний поділ праці та інтернаціоналізація господарського життя. Як якісно нове явище глобалізація включає різні процеси, механізми дії, сфери і форми прояву та наслідків. Оскільки вони надзвичайно багатоманітні, то щодо суті глобалізації єдності думок серед її дослідників немає. В сучасній глобалістиці переважає думка, що економічна глобалізація є новою фазою прискорення розвитку світогосподарських зв'язків у кількісному та якісному відношенні. При цьому розмежовуються поняття "глобалізація господарського життя" і "глобальна економіка". Перше означає процес, у результаті якого світова економіка здійснює перехід у новий стан глобальної економіки.

Значна частина дослідників пов'язує економічну глобалізацію з процесами інтеграції та інтернаціоналізації світового господарства. Під цим терміном розуміють перетворення світової економіки із сукупності національних економік, пов'язаних потоками товарів та капіталів, в єдину виробничу зону і єдиний ринок, в яких вільно переміщуються капітал, товари, послуги та робоча сила. Ці процеси доповнюються уніфікацією законодавчих актів, що регулюють міжнародні економічні відносини, та

формуванням відносно єдиного культурного процесу під впливом стандартизації освіти та взаємодії широких мас населення у міжнародних контактах.

Подібне визначення глобалізації дають і представники МВФ, які розглядають її як швидку всесвітню інтеграцію економіки через торгівлю, фінансові потоки, передачу технологічних досягнень, через інформаційні мережі і культурні процеси. Розрізнені національні економіки зливаються у глобальну економіку із взаємозалежними компонентами. Однак слід зауважити, що процеси глобалізації не реалізуються стихійно. Водночас здійснюються і процеси формування наднаціональних механізмів управління глобалізацією.

Майже класичне визначення глобалізації дано Європейською комісією, яка вбачає у ній процес, за допомогою якого ринки і виробництво в різних країнах світу стають усе більше взаємозалежними завдяки рушійним силам торгівлі товарами та послугами і потоків капіталу та технологій. За такого підходу глобалізація виступає не новим феноменом, а продовженням обставин, які дістали розвиток протягом тривалого часу.

Отже, зміст економічної глобалізації зводиться до тих процесів, що відбуваються в сучасних умовах у світовій економіці і ведуть до швидкого інтегрування світу в єдиний економічний простір, у результаті розширення міжнародної торгівлі, інтернаціоналізації виробництва та фінансових ринків, а також інтернаціоналізації товарної культури, поширенню якої сприяє об'єднана в єдину мережу глобальна телекомунікаційна система. Головними рушійними силами цих процесів є технологічний прогрес, розвиток міжнародної інфраструктури, революційні зміни в інформаційній технології та лібералізація торгівлі і міжнародних зв'язків.

Глобалізація економіки - це багатогранні процеси, що відбуваються у світовому господарстві. При всій її багатоманітності можна виділити найхарактерніші риси чи ознаки, що розкривають суть економічної глобалізації (див. Схему 1).

Схема .1. Основні риси економічної глобалізації

Глобалізація пов'язана з колосальним накопиченням капіталу окремими компаніями та країнами, що супроводжуються переростанням останнього в транснаціональний капітал та його домінуванням над економіками багатьох країн і їх політичними можливостями. Впливає на ці процеси і створення світовою матеріальною культурою деяких нових технологій, продуктів споживання та послуг, що стають глобально затребуваними. До них можна віднести Інтернет-технології та послуги, космічні технології, мобільний зв'язок, швидкісний транспорт, деякі медичні препарати, харчові продукти тощо.

Швидкому поступові глобалізації сприяє бурхливий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій та опанування світом ідеї мережевого способу організації суспільної діяльності. Цей спосіб, за визначенням академіка М. Згуровського, став безальтернативним для інформаційного середовища, фінансової, торгової, телекомунікаційної, транспортної та інших систем взаємодії між людьми. Він є головним двигуном майбутнього розвитку не тільки економіки, а й науки, культури, соціального життя.

Більшість спеціалістів, що займаються дослідженнями глобалізації світової економіки, вважають, що в даний час немає достатніх підстав вважати, що глобалізована світова економіка уже створена.

Відбуваються процеси глобалізації, які в перспективі можуть привести до її створення. В сучасний період вони здійснюються нерівномірно в галузевому розрізі. Є галузі, повністю глобалізовані (автоперевезення, комп'ютерна, автомобільна та фармацевтична промисловості), частково глобалізовані (телекомунікації, космонавтика) та національні. Один із відомих дослідників глобалізації К. Омаї вважає, що для визначення ступеня глобалізації економіки можна використовувати такі показники: присутність підприємства, його товарів та послуг у всіх економічних зонах так званої тріади (ядро, буферна зона і периферія); існування інших транснаціональних зв'язків та наявність світової стратегії, яка координується групою чи підприємством. Характерною особливістю економічної глобалізації в сучасних умовах є те, що країни, які перебувають на різних рівнях економічного розвитку, знаходяться, відповідно, на різних ступенях включення в глобалізаційні процеси, а понад 50 країн з найнижчим рівнем економічного розвитку - фактично поза межами глобальних змін.

-2- Світ-системний аналіз.

Ми живемо сьогодні в епоху глобальних змін. Важливим є розгляд цих процесів не як хаотичних нагромаджень випадкових явищ, а як етапи формування нової цивілізації. Сучасний світ на зламі тисячоліть переживає нову велику трансформацію, яка розгортається водночас у багатьох вимірах - економічному, соціальному, культурному, технологічному й геополітичному. Ця трансформація пов'язується з інтенсифікацією процесів глобалізації, що веде до створення єдиного інтегрованого світового економічного й політичного простору. Тому дуже важливо зорієнтуватися в цих процесах, аби знаходити вчасні й адекватні відповіді на виклики глобалізації.

У цих умовах зростає розуміння того, що багато глобальних проблем, з якими людство зіткнулося на початку ХХІ ст., не можуть бути осмислені на рівні окремих держав та взаємин між ними. Тому державоцентристський підхід багато в чому вичерпує свої можливості як сукупність засобів і методів наукового пізнання та перетворення сучасної соціальної реальності. Політичні науки потребують нової парадигми, здатної адекватно пояснити структуру, механізм функціонування, соціальні суперечності й тенденції розвитку сучасної глобальної системи, яка є органічною цілісністю, що має власну логіку розвитку. Таким чином, актуальним завданням дослідників є вироблення відповідної концепції, яка б оптимально й адекватно розв'язувала теоретичні проблеми сучасності. Предметом дослідження є світ-системний аналіз, його витoki та інтерпретації його фундаторів і послідовників. Метою статті є висвітлення головних теоретичних засад світ-системної теорії, визначення її новаторських концептуальних положень.

Найбільш масштабним викликом теорії модернізації та теорії розвитку - класичним прикладам теорій макроісторичних змін, що панували до того, - стала

концепція світ- системного аналізу Імануїла Валлерстайна, яка продовжила на якісно новому рівні розробку геоісторичних інтуїцій французької школи „Анналів”, синтезуючи соціологічний, історичний, географічний і економічний підходи до суспільної еволюції. Фундаментальні наукові дослідження І. Валлерстайна, що присвячені проблемам аналізу історичних систем, зокрема, становленню та розвитку сучасного світу, одержали всесвітню популярність і відкрили новий етап у вивченні глобальних процесів розвитку й трансформації людських суспільств. Світ-системна теорія значно вплинула на зростання інтересу до глобальної історії та сприяла народженню історії глобалістики .

З моменту виникнення світ-системного аналізу було накопичено великий обсяг літератури, присвяченої аналізу теоретико-методологічних підвалин цієї теорії, її впливу й внеску в розвиток сучасного суспільствознавства. В обговоренні картини соціальної реальності, створеної світ-системним аналізом, з'ясуванні сутності цього підходу, його теоретико-методологічних ідей і принципів брали участь окрім І. Валлерстайна ще й К.Чейз-Данн, Дж. Аррігі, А.Г. Франк, Ч. Тіллі, Дж. Абу Лугод, Дж. Модельські та інші відомі представники західного суспільствознавства.

Ступінь досліджуваності проблеми в пострадянській науці більш скромний. В Україні цей напрям є ще менш дослідженим, хоча останнім часом з'явилось кілька публікацій, що торкають різні аспекти світ-системного аналізу. Це стаття В. Танчера, в якій розглядається бачення І. Валерстайном перспектив розвитку соціології у ХХІ ст., а також статті П. Кутуєва та О. Фісуна, присвячені деяким методологічним аспектам концепції Валерстайна та інших світоаналітиків.

Більшість пострадянських публікацій має переважно ознайомчий, оглядовий характер, їхні автори, насамперед, приділяють увагу реконструкції поглядів теоретиків світ-системного аналізу, не вдаючись до глибокого всебічного аналізу їхніх концептуальних конструктів й обмежуються загальними оцінками .

Найбільш розповсюджена версія світ-системного аналізу розроблена американським політологом І. Валлерстайном. У роботі «Аналіз світових систем» він зазначив, що найближчі 25-50 років світ еволюціонує до нового світового порядку . Сама ж світ- система визначається як утворення з єдиним розподілом праці та множинністю культурних систем . Зародилася сучасна світ-система в період переходу людства до індустріального суспільства.

Світ-система з єдиною політичною системою називається світ-імперією й характеризується економічною, політичною саморегулятивністю. Найбільш стійкі у свій час світ-імперії - Китай, Рим, Єгипет. Але самі по собі світи-імперії І. Валлерстайн не розглядає. Світ-система без єдиної політичної системи є світ-економікою. Така світ-система включає множинну політичних і культурних систем, які не є економічно саморегулятивними, а навпаки, взаємозалежними у сфері економічних відносин.

Які ж безпосередні концептуальні витоки світ-системної теорії, які школи та напрями у найбільшій мірі вплинули на її зародження та розвиток? Скоріш за все, це теоретичний підхід є синтезом одразу декількох теоретичних традицій: по-перше геоісторії Ф. Броделя і, ширше, всього спадку школи „Анналів”; по-друге, „теорії залежності” у версії А.Г. Франка (яка, в свою чергу, пов'язана з марксистською теорією імперіалізму); по-третє, неklasичної економічної теорії (включаючи концепцію економічних циклів), де особливо варто виділити роботи К. Поланьї, Й. Шумпетера і М. Кондратьєва .

У результаті дослідження світової економіки К. Чейз-Данн дійшов висновку, що завдяки міжнародному розподілу виробництва, глобальним інвестиціям та інтенсивному економічному обміну між різними частинами світової економіки

принаймні з середини XX століття існує врівноважена система ефективного розподілу робочої сили та інших дефіцитних ресурсів. Система розглядається як сукупність економічного обміну з іншими частинами. Це надало підстави І. Валлерстайну стверджувати, що в сучасному світі існує лише одна світ-система. Єдиний поділ праці у світ-системі означає, що різні регіони залежать від економічного обміну з іншими регіонами для постійного й плавного забезпечення потреб цих регіонів, - тільки світ-система, на відміну від її частин, є самодостатньою в сенсі стабільного забезпечення власних потреб. Це означає, що світ-система справді має властивості, які не зводяться до властивостей її складових і не виводяться з них, а отже, є цілісною. Таким чином, за критерієм існування єдиного (у наведеному значенні) поділу праці сучасна світова сукупність суспільств утворює єдину світ-систему.

У світ-системному аналізі І. Валлерстайна та К. Чейз-Данна головним критерієм розрізнення соціальних систем можна вважати економічну саморегулятивність, тому вихідною одиницею дослідження світ-економічного аналізу є світ-система, і сучасна глобальна соціальна система визначається як світ-економіка.

Відрізняється варіант світ-системного аналізу запропонований Андре Гундер Франком. Франк звертає увагу на те, що світ-система повинна бути лише одна, яка виникла не менше як 5 тис. р.т., а згодом через багато численні цикли експансії та консолідації охопила собою весь світ. У ході еволюції світ-системи її центр неодноразово зміщувався.

Опоненти Франка, як-от П. Обрієн, вважають, що міжнародна торгівля та експлуатація колоній не відігравали вирішальної ролі у процесі нагромадження капіталу та індустріалізації Європи. Згідно з розрахунками Обрієна, прибутки від цієї торгівлі дорівнювали менш, ніж 2% європейського ВВП наприкінці XVIII століття, тому „для економічного зростання ядра периферія залишалась периферійною”.

Франкова критика Валерстайнового захоплення XVI століттям, упродовж якого стався розрив із традиційним минулим, тоді як у Європі народилась нова епоха модерного капіталізму, не є чимось абсолютно новим та оригінальним: він сам неодноразово посилається на знахідки Дж. Абу-Луход, яка аналізувала світову систему до постання європейської гегемонії.

Джанет Абу-Луход продемонструвала у своїх дослідженнях, що до кінця XIII ст. вже існувала глобальна інтегрована високорвинута світ-система, молодшим елементом якої була Європа. На її думку „світ-система XIII ст. зобов'язана своїм процвітанням замиканню - завдяки відкритості Китаю - постійних торговельних морських і сухопутних шляхів у деякий безупинний ланцюг. Таким чином світ-система своїм „підйомом” аж до піку в другій половині XIII ст. і перших десятиліттях XV ст. зобов'язана головним чином результатами розвитку на Сході а не на Заході”.

Також показовим є некритичний характер світ-системного підходу, його відхід від класичної проблематики, пов'язаної з такими проблемами, як класи, їх боротьба та імперіалізм. Дж. Аррігі, один із найбільш видатних представників даного підходу, пропонує аналітично незвичну і в той же час панорамну інтерпретацію капіталізму, як хвилеподібно добудовуючої системи контролю (а не виробництва і не обміну) над ринковими відношеннями і політикою держав.

Світ-системний підхід орієнтований, у першу чергу, на дослідження процесів розвитку і змін всієї світ-системи в цілому, що робить його малоприслужним для аналізу конкретних суспільств, внаслідок чого навіть найбільш видатні представники світ-системного підходу фактично відходять від нього, розглядаючи конкретні політичні явища. Не винятком є і Аррігі: „Класова боротьба і поляризація світової економіки в

центрі й на периферії, що відігравали помітну роль в моїй початковій концепції довкола ХХ століття майже повністю випали з картини”.

У своїй спільній роботі „Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін” О.А. Фісун та О.В. Крисенко роблять „огляд і аналіз теорій геоісторичної динаміки інституційних структур „великої тривалості” як стратегічного дискурсу універсальної історії глобальних історичних систем” . Вони співставляють та аналізують концепції різних авторів щодо існування єдиної чи різних світ-систем.

Так ці науковці зазначають, що у 1990-ті роки концепція світ-системного аналізу стала широко використовуватися для аналізу не тільки модерної, але й до модерної епохи. Лінія розділу серед дослідників пролягає між тими, хто вважає, що існувало декілька якісно різних світ-систем (як між модерном і до модерном, так і у межах самого домодерна), й тими, хто наполягає на існуванні суто єдиної світ-системи протягом усього часу цивілізованого існування людства .

Прихильники першої позиції Чейз-Данн і Томас Холл, які стверджують, що сучасна капіталістична світ-система є тільки одним з типів світ-систем і що протягом глобальної історії існувало й багато інших типів. Вони віддають перевагу дослідженню різних „мереж взаємодії”. На їхнє переконання, саме ці мережі є визначальними в аналізі історичних змін. „Замість того, щоб застосовувати термін „світ-система”, - кажуть вони, - тільки до одного з типів зв’язку і використати для інших інші слова, ми припускаємо, що повні світ- системи утворюються всіма цими формами зв’язку” .

До представників другої позиції О. А. Фісун та О.В. Крисенко відносять А.Г. Франка та Б. Гілса, які у свою чергу вважають, що світ-система зародилась ще в Єгипті та Месопотамії близько 3000 р. до н.е.

До концептуальної лінії існування єдиної світ-системи А. Г. Франка та Б. Гілса приєднався Дж. Модельскі. Який звертає увагу на те, що поряд з різними трансформаціями відбуваються постійні континуальні зміни, пояснення яких може бути представлене в рамках еволюційної теорії. Модельскі вважає, що світова система почала формуватись з часів Неолітичної революції, спочатку на Близькому Сході, у Месопотамії і Єгипті, а згодом поширилась назовні .

Світ-системному аналізу присвячені чимало інших робіт О.В. Крисенка, який приділяв увагу не лише теоретичному опрацюванню цієї концепції, а й використовував його у своїх дослідженнях як призму, через яку споглядав на підняту проблематику. Так він зазначав: „Одних з ключових моментів дослідження світ-системних перспектив Порубіжжя Центрально-Східної Європи є неможливість застосування для аналізу Порубіжжя деяких деяких сталих дискурсивних форм, що відтворюються у рамках парадигми теорії Розвитку, у першу чергу теорій так званого „демократичного Транзиту” і консолідації нації” .

Із позицій світ-системного аналізу основні відношення між елементами світ-системи описуються в економічних термінах: поділ праці, виробництво, інвестиції, товарообмін, торгівля тощо. Оскільки в сучасній капіталістичній світ-економіці основною цільовою функцією економічної діяльності є збільшення прибутку та накопичення капіталу, основний акцент світ-системних досліджень зроблено на аналізі відносин обміну вартостей та отримання додаткової вартості. Наприклад, при дослідженні відносин між регіонами світ-системи відмічається їхня несиметричність, яка полягає в тому, що одні регіони привласнюють більшу частину додаткової вартості, а інші - меншу .

Як основні підсистеми світ-системи виділяють ядро, напівпериферію й периферію. Позиція кожної окремої локальної економіки в одній із цих підсистем

визначається через переважання одного з двох типів виробництва: капіталомісткого та трудомісткого, - економіку з превалюванням капіталомісткого виробництва відносять до ядра; економіку, в якій домінує трудомістке виробництво, - до периферії; економіку, в якій приблизно в однакових пропорціях поєднуються ці два типи виробництва, - до напівпериферії. Важливим наслідком цієї закономірності є несиметричність відносин між регіонами світ- економіки: регіони ядра привласнюють надлишки усієї світ- економіки; напівпериферія експлуатується ядром і водночас експлуатує периферію, підтримуючи стабільність світ- економіки.

При розгляді структурних підсистем світ-економіки враховуються економічні системи окремих країн. Тому світ-системний аналіз розглядає не лише глобальну економічну системи, а й те що називають локальними економіками.

У структурі сучасної світ-економіки І. Валлерстайн розрізняє політичні утворення, що мають владу впливу на ринкові процеси - нації-держави. У світ-системному аналізі поняття держави вживається принаймні у двох значеннях: як нація- держава (населення країни, яке має власну державу) та як державний апарат влади (соціальні страти посадових осіб у державах). Держава як апарат влади не аналогічний суспільству.

Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільства, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх соціологічних підходів, у рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток перш за все окремих суспільств, а не їх систем. У цьому світ-системний підхід схожий з цивілізаційним, але він більш довершений, бо досліджує не лише еволюцію соціальних систем, що охоплюють одну цивілізацію, але й такі системи, що охоплюють більше одної цивілізації або навіть усі цивілізації світу.

Існування окремих суспільств (І.Валлерстайн називає їх „національними державами”) вважається вторинним, похідним від існування соціальних систем. Не соціально-історичні організми поєднуються в системи, а навпаки, системи породжують соціально-історичні організми. Цей погляд пов'язаний з тим, що головний предмет досліджень - сучасність. Саме для сучасності характерний досить сильний зворотний вплив міждержавної системи на складові національної держави. На його думку, в історії можуть бути лише зміни, що не мають ніякої спрямованості. Понять „прогрес” і „розвиток” не існує.

У суспільстві побутує думка, що соціальна реальність існує в трьох окремих сферах: політичній, економічній і соціокультурній. Під економічними явищами при цьому розуміється те, що має відношення до функціонування ринку, політичними - те, що безпосередньо стосується державних інститутів, а соціокультурними - те, що визначається станом нашого духу. Кожна з цих сфер представляє автономний вид діяльності та має власну внутрішню логіку розвитку, але, насправді, це міф, розвіяти який прагнув і І. Валлерстайн. На його думку, всередині капіталістичної системи вказані сфери працюють разом і нероздільно: на особистісному рівні не існує загальних (економічних, політичних, соціокультурних) видів мотивацій, як і не існують об'єктивні інститути, що діють виключно в одній сфері. Наприклад, функціонування економічної сфери не може базуватися лише на тому, що має відношення до сфери „ринку”: будь- яка виробнича система організована як мережа соціальних відносин, що втілює певну ціннісну систему уявлень, що у свою чергу реалізується через визначення політичних процесів. Навіть „економічні” ринки є більше соціально-політичними утвореннями, а, наприклад, дійсний рівень цін залежить від багатьох соціально-політичних обставин. Вся політична діяльність спрямована на забезпечення економічних потреб та досягнень у певних соціокультурних цілях. Не виключення - і соціокультурна діяльність, що є можливою за наявності економічних і політичних обставин. З цього приводу І.

Валлерстайн відзначає, що всі інститути діють одночасно і політично, і економічно, і соціокультурно і не можуть бути ефективними інакше.

Отже, відмінними рисами капіталістичної світ-економіки (КСЕ) є:

Неперервне накопичення капіталу в якості рушійної сили КСЕ;

Осьове розподілення праці, що створює напруження між центром і периферією системи, так як нерівний обмін всередині КСМ приймають просторові форми;

Існування в структурі КСЕ напівпериферійних зон;

Значна роль на ряду з найманою, різноманітних форм ненайманої праці;

Відповідність меж КСМ межах міждержавної системи суверенних держав;

Походження КСЕ не у ХІХ, а значно раніше - в „довгому ХVІ столітті”;

Виникнення КСЕ спочатку в одній частині світу (Північно-Західній Європі) і пізніше її поширення на весь останній світ через особливий процес „інкорпорації”;

Обов'язкове існування в структурі КСЕ держав-гегемонів, чий період повного та беззаперечного панування є, водночас, відносно коротким;

Другорядний характер держав, етнічних груп та сімейних одиниць, які постійно створюються та перероблюються;

Фундаментальне значення расизму та сексизму в якості організуючих принципів функціонування системи КСЕ;

Виникнення анти системних рухів, водночас підриваючи та посилюючи КСЕ;

Структурна модель циклічних ритмів і вікових трендів, які втілюють внутрішні протиріччя системи (та які є причиною системної кризи КСЕ, що переживаємо ми сьогодні) .

Таким чином, можна виділити декілька новаторських концептуальних положень, які утворюють теоретичні передумови світ-системного аналізу: по-перше, це переосмислення проблематики історичної темпоральності (від календарного лінійного часу до множинності різноманітних видів „часу та простору”); по-друге, це нова одиниця аналізу (історичні системи, а не окремі суспільства та / або держава); по-третє, це переосмислення сутності соціальних змін (стохастичний розвиток всього лінійного прогресу) . Ми, погоджуючись із думкою І. Валлерстайна, приходимо до висновку, що економічна, політична, соціокультурна сфери не є автономними. Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільства, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх соціологічних підходів, у рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток перш за все окремих суспільств, а не їх систем.

-3- Дослідження глобальної інтеграції з позицій ефективності функціонування ринкового механізму

Серед основних напрямів дослідження глобальної економіки виділяють *дослідження глобальної інтеграції з позицій ефективності функціонування ринкового механізму*. Глобальна інтеграція насамперед передбачає наявність єдиного ринкового континууму. Проте, беручи до уваги фізичні дистанції між локальними ринками, їх транскордонна інтеграція не завжди є аналогічною до тієї, яка може виникнути у межах національних кордонів. Дослідження інтеграції ривків чітко засвідчують, що торговельні бар'єри та обмеження руху капіталів суттєво впливають на ефективність ринків.

Подібність цін на однотипні товари формувалась ще з часів Великих географічних відкриттів і набула особливого прояву за часів міжнародного золотого стандарту (перша хвиля глобалізації, 1875- 1913 рр.) та після 1985 р. Торговельна інтеграція також позначається на зближенні смаків споживачів, що ще раз підтверджує важливість тенденції до конвергенції в рамках процесу глобалізації, що також заохочує підвищення ефективності ринків. Аналогічні висновки робляться спираючись на дослідження фінансової інтеграції. Саме на вказані два періоди припадає найвищий рівень подібності в поведінці процентних ставок, капіталізації ринків, однотипності реакцій у потоках капіталів на ті чи інші шоки. Це є підтвердженням, що в ринкових принципах глибоко вкорінилися тенденції до природного формування цілісності ринкової системи, яка порушується у зв'язку із втручанням держави. До того ж обмеження на цілісність та інтеграцію ринків, які створюються фізичними відстанями, дуже легко долаються завдяки технологічним зрушенням і здешевленню транспортних витрат. Фінансова глобалізація та електронні гроші, підвищуючи ліквідність ринків та полегшуючи доступ до них пересічних економічних агентів, також розглядаються як основні фактори "стискання простору";

Лекція 13. Розвиток сучасної української економічної думки.

ПЛАН

1. Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період. Економічні дискусії 20-30 рр.
2. Розвиток радянської економічної науки в 30-90 рр.
3. Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період
4. Особливості розвитку сучасної української економічної науки.
5. Економічні погляди М. Туган-Барановського.
6. Сучасні українські вчені-економісти.

-1- Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період. Економічні дискусії 20-30 рр.

У перші роки радянської влади, як щойно було сказано, формування економічної думки відбувалось у процесі дискусій, що спочатку здійснювались на демократичних засадах, але завершилися установленням ідеологічного диктату так званої пролетарської політичної економії. Між тим методологічні дискусії 20—30-х рр. позитивно позначились на розвитку економічної теорії і передовсім сприяли визнанню необхідності існування політичної економії навіть у соціалістичному суспільстві, визначили її структуру.

В економічній літературі досліджувались та обговорювались в ході дискусій такі основні проблеми:

- аграрні, зокрема теорія кооперації;
- госпрозрахунок промислових підприємств, організація ринку;
- відтворення, нагромадження, народногосподарське планування;
- кредит і грошовий обіг;
- методологічні і загальнотеоретичні проблеми економічної науки.

Проаналізувавши ці проблеми, можна зрозуміти, як формувались засади політекономії соціалізму. Особливу увагу треба звернути на дискусії з методологічних і загальнотеоретичних питань економічної науки, предмета і методу політичної економії, діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, характеру економічних законів, у

тому числі закону вартості, тощо. У другій половині 30-х рр. активність досліджень теоретичних, а особливо методологічних проблем, почала спадати, і невдовзі вони стали можливими тільки в дозволених владою напрямках і тільки з дозволеними нею ж висновками.

Проте це зовсім не означає, що радянські вчені-економісти остаточно припинили свою діяльність, навпаки, багато хто з них зробив помітний внесок у скарбницю світової економічної думки, хоч залишався невизнаним у власній країні. Слід, зокрема, назвати таких теоретиків, як М. Кондратьєв, О. Чаянов, О. Челінцев, Є. Слуцький, В. Леонт'єв, М. Вавилов, В. Вернадський, Л. Канторович, С. Струмилін та ін. На жаль, доля багатьох із них склалася аж надто трагічно.

- 2 - Розвиток радянської економічної науки в 30-90 рр

Характерними рисами економічної теорії, починаючи з другої половини 30-х рр., була її повна заідеологізованість, схоластичність, вульгаризація суспільно-економічних процесів. З науки повністю зникають альтернативність суджень, вилучається сама науковість.

Виконуючи протягом десятиліть апологетичні й коментаторські функції, політична економія соціалізму не тільки все далі відходила від свого предмета, а й поступово знищувалася політикою. Щоправда, у радянській економічній науці спостерігалися й періоди пожвавлення, зумовлені певним послабленням політичної цензури, переорієнтацією господарської діяльності, наявністю нових соціальних замовлень і тимчасовим розвитком демократичних процесів. Підручник з політичної економії 1954 року став важливою основою дальшого розвитку економічної теорії в СРСР. Значний поштовх розвитку економічної теорії дали спроби змінити чинний господарський механізм, відомі під назвою господарської реформи (60-ті рр.). Розроблення відповідних теорій, присвячених проблемам трансформування директивно-планової економіки в госпрозрахункову та реалізація їх на практиці могли б стати прикладом теоретичного та практичного успіху, свідомого інсти-туційного реформування економіки. На жаль, практичну діяльність у цьому напрямі було швидко припинено. Наприкінці 70-х та у 80-х рр. стався новий перегляд підходів до аналізу економічних явищ. Багато хто з радянських науковців наполягав на необхідності дослідження економічних процесів з урахуванням об'єктивних факторів неwartісного походження. Відбувалися активні пошуки компромісу між марксистською та іншими економічними теоріями.

-3- Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період

Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період окремих етапах мав і свої особливості. У 20—30-ті рр. українськими вченими було зроблено значний внесок у дослідження економічних проблем. Чільне місце тоді належало методологічним проблемам, зокрема питанню предмета політичної економії, дуже актуальному на той час. Особливо своєрідними були постановка й спроби розв'язання українськими економістами аграрного питання. Це зумовлювалось історичними особливостями організації в Україні селянського господарства. У 1918 р. було створено Українську Академію наук, де М. Туган-Барановський очолив соціально-економічний відділ. З його ініціативи того самого року було створено Інститут економічної кон'юнктури, який мав на меті проведення економічних досліджень закономірностей суспільного розвитку. Рекомендації цього інституту базувались на досягненнях світової економічної думки і спочатку були спрямовані проти економічної програми більшовизму, на розроблення плану самостійного розвитку України. У 1920 р. було засноване Товариство економістів, до якого входили такі видатні вчені, як Є. Слуцький, К. Воблій, Р. Орженцький, М. Птуха, Ф. Задорожний та ін.,

що займались теоретико-економічним та прикладним аналізом народного господарства. Слід зробити наголос на тому, що в теоретичних розробках тієї доби обстоювалась думка про регулювальну роль ринку та ринкових цін, критикувалась ідея централізованого соціалістичного планування і ліквідації загальних ціннісних орієнтирів, через що ціна перетворюється з категорії ринкових факторів на суто облікову категорію. Замість цього пропонувалась ідея плану-прогресу. Особливу увагу слід звернути на ті праці українських економістів (Є. Слущького, К. Воблого, М. Туган-Барановського, Р. Орженцького, М. Птухи, Л. Яснопольського, О. Чаянова, М. Левитсь-кого), які увійшли в скарбницю світової економічної думки. Орієнтація владних структур на тоталітаризм поклала край розвитку економічної думки в країні, перетворила її на складову радянської економічної теорії. Було закрито щойно створені інститути та кафедри, припинено економічні дослідження (особливо у сфері кооперації), багатьох учених вислано з України або заарештовано. Вивчаючи дальший розвиток економічної думки в Україні слід звернути увагу на певну двоїстість у дослідженнях економістів. З одного боку, починає формуватись «офіційна» економічна наука, з другого — у працях економістів з'являються формулювання, що суперечили офіційним поглядам і навіть антимаркси-стські концепції. Так, М. Волобуєва, який виступив у пресі з пропагандою переваг самостійного економічного розвитку України, було оголошено «ворогом народу», а його концепцію («волобуєвщину») — «виявом націоналістичних настроїв» в економічній думці. «Ворожими» було визнано також ідеї О. Чаянова, О. Челінцева, а згодом М. Туган-Барановського. Відтоді економічна думка в Україні розвивається так само, як і в Росії, згідно із соціальним замовленням, в ізоляції від світової економічної думки.

4. Особливості розвитку сучасної української економічної науки.

Характерною особливістю сучасної економічної науки є плюралізм, багатоманітність економічних теорій та ідей, гіпотез, концепцій, методів дослідження й способів опису економічної реальності, їх взаємодоповнююче конкурентне співіснування та розвиток. Невід'ємною складовою світової економічної науки завжди була прогресивна українська економічна думка, яка має глибокі історичні корені, традиції та наукові праці, які ввійшли до інтелектуальної скарбниці людства. Новаторські здобутки видатних українських вчених кінця XIX - початку XX ст. (М. Тугана-Барановського (1865-1919),

У XX ст. праці М. Тугана-Барановського (1865-1919), Є. Слущького (1880-1948), С. Подолинського (1850-1891) та ін. не лише вивели вітчизняну економічну науку на світовий рівень, але і перевищили його за деякими важливими напрямками.

Розвиток економічної думки у сучасній Україні пов'язаний з відновленням зв'язку часів та спадкоємності ідей, її поступовою реінтеграцією у світову економічну науку на основі ідейно-теоретичного та методологічного оновлення. Йдеться про деідеологізований, деконфронтаційний, врівноважений, неупереджений, об'єктивний та толерантний підхід, який потребує нового прочитання першоджерел, осмислення їх змісту в контексті відповідних історичних умов, усвідомлення спадкоємності та наступності ідей у загальному поступі світової економічної науки. Таким чином, економічна наука пройшла тривалий шлях формування та розвитку. Відтак надзвичайно важливу роль у сприйнятті надбань світової економічної думки займає її періодизація як загальне підґрунтя усвідомлення структурної еволюції економічних знань в історичному контексті.

Характерною рисою досліджень українських науковців зазначеного періоду було широке використання світового досвіду аналізу ринкових процесів, а також надбань у цій царині провідних вітчизняних економістів останньої третини XIX ст., використання багатства їхнього методологічного інструментарію для вивчення згаданих проблем і на

цій основі - дійсно наукового аналізу еволюції ринкових процесів протягом другої половини ХІХ ст., особливостей економічного розвитку України у 20-ті рр. ХХ ст. тощо.

Але, безумовно, особливе місце в історико-економічних працях ринкова тематика посіла в період системної трансформації економіки України, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. Труднощі перших етапів ринкової перебудови суспільства обумовили не тільки необхідність критичного переосмислення сучасних моделей неокласики, монетаризму, неолібералізму в контексті використання їхніх теоретичних постулатів в процесах ринкової переорієнтації національної економіки, але й глибокого оволодіння сучасними методами аналізу економічних проблем, а також збагачення нинішніх вітчизняних досліджень висновками й положеннями праць представників української економічної думки періоду генезису ринкових відносин (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.).

Сьогодні економічна наука в Україні поступово повертається до загально визнаного світовою економічною теорією розуміння закономірностей функціонування ринкової економіки, її надзвичайно важливої ролі в системі соціально-політичних відносин.

Формування економічної думки в Україні відбувалось тернистими шляхами і розцінювалось різними дослідниками у різні роки неоднозначно. Разом з тим в Україні ще в 20-ті роки і пізніше, в період політичної "відлиги" у 50-60-ті роки, був виконаний надзвичайно великий обсяг роботи по вивченню та висвітленню історії суспільно-економічної думки в Україні з кінця 16 і до початку 20ст. Проте методологія дослідження, що сформувалася в рамках офіційної ідеології тоталітаризму не могла не позначитись на характері й теоретичному рівні цих досліджень, зроблених оцінках і висновках. Значна політизованість, применшення впливу західної економічної науки або трактування цього впливу переважно з негативного боку, недооцінка національного аспекту, особливостей розвитку української економічної думки не могли не призвести до значних наукових втрат.

В останні роки, з набуттям нарешті Україною довгоочікуваної самостійності та незалежності, до українських істориків-економістів приходить розуміння необхідності висвітлення реальної картини історії української економічної думки на засадах неупередженого аналізу із застосуванням методологічних досягнень сучасності. З рядом статей щодо цього виступили на сторінках української преси Л.Горкіна, Т.Дерев'янків, С.Злупко, Н.Петровська, В.Сікора.

-5- Економічні погляди М.Туган-Барановського.

На початку ХХ сторіччя лідери "легального марксизму" широко пропагували ідеї буржуазного лібералізму й деякі положення марксистської економічної теорії. Відділяючись від політичної й ідеологічної позиції марксизму, вони прагнули представити науковий аналіз економічної діяльності з іншого боку. Так, наприклад, у теорії вартості панівне положення починає займати суб'єктивно-психологічна школа, у питаннях розподілу - так звана "соціальна теорія", у теорії економічних циклів і криз - концепція економічної кон'юнктури. Усі ці проблеми найбільш яскраво були відбиті у творчості *великого економіста, ученого зі світовим ім'ям, державного й суспільного діяча України й Росії Михайла Івановича Туган-Барановського (1865-1919 рр.)*.

Він закінчив Харківській університет. У 1894 р. опублікував працю "Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини й вплив на народне життя", за яку був визнаний гідним ступеня магістра Московського університету.

Обравши за основу ідеї, викладені в книзі "Російська фабрика минулого і сьогодення", М.І. Туган-Барановський захищає докторську дисертацію.

В 1916 р. виходить його книга "Соціальні основи кооперації", а в 1918 р. - "Соціалізм як позитивне учення", де вчений описує свої погляди на соціалізм.

Спираючись на теоретичні положення А. Сміта, Д. Рікардо, теорію Маркса, досягнення інших шкіл буржуазної політичної економії, він уперше виступив за об'єднання трудової теорії вартості з теорією граничної корисності.

Існує певний зв'язок між цінністю продукту і його трудовою вартістю. Граничні корисності відтворених продуктів пропорційні їхнім трудовим вартостям. Трудова вартість - визначальний фактор, корисність блага - обумовлений.

У працях М.І. Туган-Барановського ми знайдемо чимало цікавих міркувань про організацію соціалістичного суспільства. Розглядаючи проблему співвідношення "особистість - суспільство", він підкреслював, що розвиток кожної окремої особистості повинен бути головною суспільною метою.

У роботі "Соціалізм як позитивне учення" він розглядає систему державного соціалізму як одну із форм суспільного устрою.

Соціальним ідеалом, на думку Туган-Барановського є, не "соціальна рівність, а соціальна воля". Досконале суспільство вільних людей - от кінцева мета суспільного прогресу.

Велику увагу він приділяє аналізу типів соціалізму, виділяючи державний, комунальний, синдикальний соціалізм.

Державним може бути названий лад соціалізму, за якого господарською одиницею була б держава.

М.І. Туган-Барановський глибоко вивчив проблеми теорії й практики *кооперації*. Він виділив основні принципи кооперації: **матеріальна зацікавленість; добровільність; використання, праці тільки членів кооперативу.**

У своїй інвестиційній теорії циклів Туган-Барановський обрав за основу ідею Маркса про зв'язок промислових коливань із періодичним відновленням основного капіталу. Його цитата: "Розширення виробництва в кожній галузі підсилює попит на товари, вироблені, в інших галузях..., розширення виробництва завжди діє "заразливо", воно охоплює все народне господарство. Коли розширення основного капіталу закінчується (фабрики, заводи, побудовані) попит на виробництво скорочується і їх надвиробництво стає неминучим. Учений сформулював закон інвестиційної теорії циклів, суть якого в тому, що фази промислового циклу визначаються процесом інвестування.

Відомою серед вчених є Теорія потреб Туган-Барановського.

Видатний український вчений виділив 5 груп потреб:

- а) фізіологічні;
- б) статеві;
- в) симптоматичні інстинкти та потреби;
- г) альтруїстичні;

д) потреби практичного характеру.

Особливого значення він надавав раціональним почуттям, належності до народностей, моральним і релігійним поглядам, наголошуючи значущість духовності в розвитку економіки.

Маржиналістські ідеї в Україні найкраще представлені у працях Тугана-Барановського. Учений не був щирим послідовником ні австрійської, ні будь-якої іншої школи. Туган-Барановський, проаналізувавши розвиток теорії граничної корисності від її витоків до більш пізніх часів, у праці "Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності" (1890 р.), дійшов висновку про доцільність використання в економічних дослідженнях теорії корисності. Поняття граничної корисності, встановлення цінності предмета за його граничною корисністю було, за виразом Тугана-Барановського, "Аріадниною ниткою" для виходу з лабіринту суперечностей при поясненні цінності корисністю, дало можливість школі К. Менгера сформулювати "нову теорію цінності, яка має всі шанси стати загальноприйнятою в науці".

Туган-Барановський сформулював закон ("**теорему цінності**"), згідно з яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям. За всієї умовності цього закону сама ідея необхідності дослідження категорії цінності з погляду "об'єктивних" і "суб'єктивних" факторів була надзвичайно плідною, підносила праці Тугана-Барановського в цій галузі на рівень найновіших на той час здобутків світової економічної думки. Це розрізнення "суб'єктивних" та "об'єктивних" факторів було даниною українського вченого тогочасним поглядам класичної школи з її пошуками абсолютної субстанції цінності. Та саме з ідеєю синтезу досягнень маржиналізму з певними засадами класичної школи, вперше висунутою на Заході А. Маршаллом, були пов'язані так звана маршаллівська революція і виникнення неокласичного напрямку в економічній теорії.

Туган-Барановський заклав підвалини сучасної інвестиційної теорії циклів, випередивши основну ідею кейнсіанської теорії циклів "заощадження - інвестиції" як вихідного внутрішнього імпульсу усього механізму циклічних коливань. Він визначив функціональний взаємозв'язок основних факторів економічної активності, втілений Дж. М. Кейнсом у його "мультиплікаторі", тощо. Кризи в теорії Тугана-Барановського - лише одна з фаз капіталістичного циклу, до того ж необов'язкова. Причини циклів та криз учений виводив, на відміну від неокласиків, із недосконалості регулюючої ролі реального ринкового механізму у сфері нагромадження та витрачання суспільного капіталу, що призводить до порушень пропорційного розподілу такого капіталу між різними сферами застосування. Відповідне регулювання інвестицій, хоча б тільки у галузях, що виробляють засоби виробництва, вважав учений, могло б забезпечити неухильне розширення виробництва.

Теорія циклів та криз Тугана-Барановського у світовій економічній літературі оцінюється як така, що знаменувала розрив з минулим, визначила якісно новий етап у розвитку цієї теорії, започаткувала сучасну теорію кон'юнктури тощо. Сучасні дослідники творчості українського вченого на Заході зазначають вплив теорії Тугана-Барановського на пізніші розробки А. Пігу та Дж. М. Кейнса, Дж. Хікса, Р. Харрода та багатьох інших.

Регулярне чергування періодів промислового піднесення і спаду в сукупності створює те, що називається економічним циклом. Туган-Барановський докладно охарактеризував стан промисловості в основних фазах циклу, а також супровідні економічні явища. На думку вченого, капіталістичний цикл складається з трьох фаз:

промислового піднесення, кризи і промислового застою. Однак криза не є неминучою фазою капіталістичного циклу - піднесення може переходити в застій поступово, без гострої кризи.

За Туганом-Барановським, причини криз полягають у самій природі капіталістичного господарства через те, що, по-перше, робітник у ньому є простим засобом виробництва; по-друге, воно має тенденцію до необмеженого розширення; по-третє, воно в цілому є неорганізованим. Охоплюючи всі сфери господарства, промислова криза ніколи не настає раптово, їй завжди передують особливий стан промисловості й торгівлі, і симптоми цієї лихоманки настільки характерні, що промислову кризу можна передбачити.

6. Сучасні українські вчені-економісти

Стратегічною метою розвитку України є побудова сильної та сучасної європейської демократичної держави з потужною економікою для забезпечення гідного життя кожного громадянина.

У нашій державі нерозв'язані проблеми накопичувалися десятиріччями. Не підкріплена економічним розвитком “соціалізація” бюджету тільки тимчасово вирішувала завдання покращення добробуту громадян, оскільки вона не базувалася на адекватному збільшенні обсягів виробництва і підвищенні рівня продуктивності праці. При цьому довгий час не проводилися реформи, спрямовані на усунення структурних диспропорцій.

Внаслідок цього в Україні істотно загальмувалися процеси подолання структурних дисбалансів перехідного періоду, технологічної модернізації, поліпшення основних фондів, формування ефективної економічної бази для соціальних перетворень.

Різноманітні проблеми економіки України намагаються вирішити такі вчені-економісти :

Алимов Олександр Миколайович — український вчений-економіст, доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2009), академік Академії екологічних наук України (1992), академік Академії економічних наук. Олександр Миколайович займався дослідженнями, пов'язаними з оцінкою і прогнозуванням темпів і пропорцій розвитку і розміщення продуктивних сил по території країни у взаємозв'язку з охороною навколишнього середовища. Також О. М. Алимов досліджував проблему розвитку ядерної енергетики і раціонального розміщення енергетичних об'єктів як з погляду народногосподарської ефективності, так і з позицій обліку комплексу природних факторів, займався проблемою використання природних ресурсів Поліської низовини у зв'язку із проведеними великомасштабними осушувальними роботами.

Амбросов Володимир Якович — український економіст, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААНУ (з 1993 р). Амбросов В. Я. — Відомий вчений в галузі економіки агропромислового виробництва, активно працював у науково-методичних комісіях Міністерства аграрної політики та продовольства, керував аграрною секцією Північно-Східного Центру Академії наук НАН України, є членом Всеукраїнського, керівником Північно-Східного регіонального конгресу вчених економістів-аграрників. Значне місце в дослідженнях Амбросова В. Я. відводилося

виробничої кооперації і подальшого формуванню інтенсивних виробничих структур на основі міжгосподарської кооперації.

Віктор Дмитрович Базилевич (*1949, Кіровськ (Луганська область)) — декан економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, академік АН ВШ України з 2005 р. Досліджує актуальні проблеми економічного розвитку трансформаційних систем, теоретичні проблеми макроекономіки, методологічні засади формування та функціонування ринку електронної комерції, проблеми страхування. Розробляє теоретичні аспекти формування ринку інтелектуальної власності.

Анатолій Степанович Гальчинський (3 листопада 1935, Богуслав, Київська область) — український економіст, ліберал^{[1][2]}; доктор економічних наук (1980), професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Відомий економіст-теоретик, автор багатьох праць з Основ економічної теорії.

Валерій Михайлович Гєсць — доктор економічних наук, професор, академік НАН України; Заслужений діяч науки і техніки України (2000), Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002), нагороджений Орденом «За заслуги» III ступеню (2004), Лауреат премії ім. В. С. Михалевича за видатні досягнення в галузі інформатики, теорії оптимізації і системного аналізу (2005), Лауреат премії «Людина року — 2005»; академік-секретар Відділення економіки НАН України (1998 — квітень 2009 р.), віцепрезидент НАН України (з квітня 2009 р.), директор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (з 1997 р.), 15 жовтня 2009 удостоєний звання «Почесний доктор Київського національного університету імені Тараса Шевченка». Започаткував і розвиває наукову школу у галузі макроекономіки (теорія і моделі економічного прогнозування) та фінансів (фінансова безпека, бюджетна та боргова політика, оподаткування та податкове стимулювання розвитку економіки). Ним обґрунтовано стратегію розвитку економіки України на довгострокову перспективу, за якою узгоджено та гармонізовано цільові орієнтири стабільного економічного зростання, інституційних перетворень, інноваційно-інвестиційної модернізації економіки, структурно-технологічного оновлення й інтеграції на цій основі у світову економіку. Висунуто нову концепцію економічного зростання в умовах нестабільності. Наукові інтереси академіка Гейця також сконцентровані на розв'язанні проблем взаємодії суспільства, держави та бізнесу в частині створення ефективних механізмів їх впливу на подальшу капіталізацію економіки України і на забезпечення її самодостатності як суб'єкта міжнародної діяльності

Степан Миколайович Злупко́ (15 липня 1931 — †15 листопада 2006) — український економіст, історик. Доктор економічних наук, професор. Основна сфера наукових інтересів:

- Історія української та світової економічної думки;
- Економічна історія України;
- Сучасна економіка України;

Анатолій Антонович Мазаракі (народився 27 липня 1950 у м. Києві, УРСР) — український науковець, ректор Київського національного торговельно-економічного університету. Доктор економічних наук (1995), професор (1994), академік Академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України (1995), завідувач кафедри торговельного підприємництва. Почесний професор КНТЕУ (2010). Вивчає Сучасні проблеми регіонального розвитку торгівлі.

Формування в Україні нового типу ринкових відносин посилює інтерес до економічної теорії та економічної політики сучасних цивілізованих держав, яка базується на аргументованій економічній теорії. Вивчаючи історію формування основних напрямів і шкіл в економічній науці, сучасні економічні теорії, а також практику їх використання державами при розробці соціально-економічної політики, ми все більше переконуємося в необхідності змішаного типу економіки, інтегрованої у світову систему. Розуміння й прийняття цього твердження є досить важливим для формування стратегії й тактики України у вирішенні соціально-економічних проблем. Вивчаючи погляди провідних науковців і наслідки практичного використання теоретичних розробок різними державами, урахувавши історичний досвід, ми зможемо на цій основі формувати власну соціально-економічну програму розвитку України.

Представники економічної думки України в кінці ХХ- на початку ХХІ ст.	Напрями та наукові дослідження
Ю. Пахомов, І. Лукінов, В. Черняк	Досліджували проблеми власності при соціалізмі, прийшли до висновку про неоднорідність відносин власності, їхню багатовимірність. Це був важливий крок у розвитку економічної теорії, тому що соціалістична економічна наука обґрунтовувала лише наявність двох форм суспільної власності - державної й колгоспно-кооперативної.
Т. Ковальчук	Досліджував питання про підприємливість як складову соціалістичного господарського механізму.
Л. Каніщенко, І. Лукінов, Ю. Пахомов, А. Агафонов, О. Беляєв, Д. Богиня, В. Бобров, А. Чухно, В. Черняк, А. Покритан, М. Чумаченко, Г. Клімко, В. Нестеренко, П. Єщенко, В. Панченко	У своїх наукових працях досліджували питання використання в практиці господарювання приватнопідприємницьких відносин.
В. Черняк, Ю. Пахомов, В. Ворона, Л. Каніщенко, Т. Ковальчук	Розглядали проблеми індивідуальної трудової діяльності й пов'язане із цим упровадження приватної власності в умовах соціалізму.
І. Лукінов та Ю. Пахомов	У своїх працях поставили питання про кризовий стан української економічної науки, її неготовність дати відповідь на актуальні питання суспільного розвитку, що гальмувало процеси перетворення. Доводили, що економічна думка в Україні догматична (1987 р. - В. Черняк), і це впливає на її викладання у вищих навчальних закладах й особливо на реальну практику.

<p>А. Гальчинський, В. Геєць, О. Амоша, В. Пинзеник, М. Савлук, А. Мороз, О. Дзюбальок, А. Філіпенко</p>	<p>У 1980-1990-х рр. особливо інтенсивно почали розроблятися теоретичні проблеми переходу до ринкової економіки. Перед науковцями постало питання необхідності усвідомлення сутності й чинників трансформаційних процесів у розвитку економічної теорії в Україні. Провідні вчені наголошували на актуальності переходу від одноконцептуальної теорії, яка розвивалась здебільшого ізольовано від світової економічної науки, до багатоконцептуальної теорії, що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки.</p>
<p>Л. Корнійчук, В. Базилевич, С. Злупко, С. Мочерний, П. Леоненко, С. Степаненка, Н. Татаренко, В. Тарасевич, М. Довбенко, І. Мешко, Б. Лановик, М. Лазарович, В. Ковальчук, П. Мазурок</p>	<p>Наукові дослідження на початку ХХІ ст. присвячені історії вітчизняної та зарубіжної економічної думки.</p>
<p>В. М. Тарасевич, В. Савчук, К. Кривенко, В. Лановий, А. Мельник, П. Круш, І. Радіонова, І. Яремчук, Ю. Ніколенко</p>	<p>Наукові праці та дослідження присвячені економічним проблемам, що виникають на шляху сталого соціально-економічного розвитку країни.</p>
<p>З. Варналій, І. Мазур, О. Турчинов, Я. Жаліло, В. Магдибура, В. Мунтіян</p>	<p>Дослідження присвячені особливостям та шляхам детінізації економіки, економічній безпеці України.</p>
<p>А. Чухно, В. Геєць, А. Гриценко, Г. Задорожний, Л. Федулова</p>	<p>У своїй працях досліджують: - відносини інтелектуальної власності та виявлення їхнього впливу на формування економіки знань; - інноваційну модель розвитку економіки України.</p>
<p>Ю. Пахомов</p>	<p>У наукових працях висвітлено глобальні проблеми сучасної цивілізації, обґрунтовано мета історичні принципи та синергетичний підхід до аналізу цивілізаційного розвитку, визначено цивілізаційне положення України, як складової Східнохристиянської православної цивілізації.</p>
<p>О. Нестеренко, Ю. Пахомов, А. Покритан, А. Чухно, М. Чумаченко, І. Ястремський, І. Пасхавер</p>	<p>Досліджували широке коло методологічних проблем політичної економії - системи, структури, законів як форм вираження виробничих відносин власності, планомірності. Зробив вагомий внесок в розробку прикладних проблем статистики населення й трудових ресурсів.</p>
<p>В. Геєць</p>	<p>Займається дослідженнями в напрямку удосконалення економіко-математичних методів прогнозування й планування. На сучасній методологічній платформі ним розроблено ендогенно орієнтовану модель розвитку економіки України з переходом до постіндустріального суспільства, в якій акцент зроблено на внутрішні ресурси і забезпечення національних</p>

	економічних інтересів.
Е. Лібанова	Започаткувала фундаментальні основи соціальної економіки та політики в Україні. Її наукові розробки присвячено фундаментальним засадам соціоекономічного розвитку, фундаментальним і прикладним проблемам народонаселення, прогнозування соціально-демографічного розвитку країни та її регіонів.
В. Базилевич	Засновник нових парадигмальних підходів у висвітленні метафізичної сутності економічного знання, дослідженні страхової діяльності, поглибленому аналізі теоретико-методологічних проблем макро- та мікроекономіки.
А. Чухно	Дослідження присвячені концепції інформаційно-інноваційної економіки, яка містить широкий спектр методів державного регулювання економіки, інтеграції господарського механізму і національної інноваційної системи. У наукових працях значне місце посідає проблематика інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу, як ключових складових постіндустріального розвитку.
О. Амоша	Наукові дослідження присвячені пошуку шляхів інтенсифікації інноваційних та інвестиційних процесів; економічним та соціальним проблемам промислового виробництва, зокрема, економіці та охороні праці.
В. Савчук	Присвятив праці визначенню місця та співвідношення інноваційних та інвестиційних теорій у фундаментальній економічній науці. Представив концепцію глобальної політичної економії, провів ґрунтовний аналіз проблем світогосподарських зв'язків, міжнародного поділу праці, світового руху капіталів і товарів, умов торгівлі та нееквівалентного обміну.
М. Зверяков	У працях досліджуються фундаментальні теоретичні проблеми і передумови формування національної економічної системи, в тому числі, діалектика перехідних економічних форм, особливості первісного нагромадження капіталу, національного відтворення.
А. Гриценко	В наукових працях обґрунтовано концепції сумісно-роздільних відносин, інверсійного типу ринкової трансформації, інституційної архітектоніки та економічної динаміки; теорію соціально-часової вартості.
В. Геєць, Б. Кваснюк, Е. Лібанова	Обґрунтували концептуальні засади державної стратегії економічного розвитку України на довгострокову перспективу, що орієнтована на забезпечення стабільного зростання на основі інноваційно-інвестиційної модернізації економіки, її структурно-технологічного оновлення та інтеграції у світову економіку.
О. Власюк	Пріоритетним напрямом діяльності є актуальні

	проблеми економіко-математичного моделювання процесів соціально-економічного розвитку. В роботах розглянуто місце інноваційної політики в стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки .
О. Онищенко	Дослідження присвячені питанням економіко-математичного моделювання в аграрному виробництві.
С. Ямпольський	Наукові праці присвячені технологічним інноваціям у машинобудуванні та економічним чинникам їх впровадження.
О. Бакаєв	Розробив систему галузевих розрахунків для промисловості на основі системи національних рахунків. Обґрунтував суперечливий вплив іноземного капіталу на розвиток країн з перехідною економікою.
В. Мунтіян	Розробив модель трансформації оборонної економіки у відповідності до умов ринкових відносин, визначив механізм фінансового забезпечення обороноздатності держави.

Характеризуючи в цілому сучасний період розвитку економічної думки України в науковій літературі, можна констатувати той факт, що вона ще не подолала кризи й властивого їй консерватизму. Надія на молоде покоління науковців, яке зростає, навчається, виховується в умовах ринкової трансформації, свободи мислення, можливості одержання знань у розвинутих країнах світу - тобто на вас, тих, хто прийде в науку. А також на тих, хто працюватиме в реальній економіці чи в сфері послуг, застосовуватиме найкращі, найефективніші досягнення світової й української науки, техніки, технологій. Однак в Україні в умовах трансформаційної економічної кризи існує дисбаланс між науковою думкою та економічною політикою, наукові розробки не достатньо враховуються у практичних діях урядів.

Перелік літератури:

Базова

1. Гайдай Т. В. Курс „Історія економічних вчень”: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2002.
2. Історія економічних вчень: хрестоматія: навч. посібн. / уклад.: В.Д. Базилевич, Н. І. Гражевська, А.О. Маслов та ін.; за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2011.
3. Історія економічних вчень. – / за ред. Корнійчук, Тараненко/ навч.-метод. посібник.- К., - 2012.- 284 с.
4. Ковальчук В. Історія світової та української економічної думки. Підручник. - Тернопіль : Астон.- 2004.- 145 с.
5. Мешко І.М. Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки. Навч. посібник для студ. економ. спец. вищих навч. закладів. – К.: Вища шк., 1994.
6. Мочерний С.В., Довбенко М.В. Економічна теорія: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 733 – 852.
7. Несторенко О.П. Історія економічних вчень: Курс лекцій. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: МАУП, 2010.
8. Сучасні економічні теорії / Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М./ Вища освіта ХХІ століття. Знання, 2007., 878 с.
9. Шевченко О.О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії. Навчальний посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 280 с.
10. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії: Підручник / за ред. А.А. Чухно.- К.:Знання, 2007.- 878 с.
11. Фещенко, В. М. Сучасні економічні теорії : навч. посіб. / В. М. Фещенко. – К. КНЕУ, 2012. – 474 с.
12. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних вчень: Навч. посіб. для студ. вузів. – К.: Знання-Прес, 2010.
13. Ядгаров Я.С. История экономических учений: Учебник для студ. – М.: ИНФРА-М, 2011.

Додаткова

1. Алексєнко Е.Н., Кузьмін С.В., Літвінова О.М., Пилипенко Г.М. Історія економічних вчень: Опорний конспект лекцій. – Дніпропетровськ:ДАУБП, 1999. – 95с. (базовий підручник). – 220 прим.
2. Кузьмін С.В., Лимонова Е.М., Літвінова О.М., Пилипенко Г.М. Історія економічних вчень: Опорний конспект лекцій. – Дніпропетровськ, 2005. (Електронний варіант).
3. История экономических учений / Автономова В. – К.: Наук. думка, 2000. - 423с.
4. Несторенко О.П. Історія економічних вчень. – К., МАУП, 2002. –132с.
5. Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – 352с.
6. Корнійчук Л.Я. Історія економічних вчень. – К., 2002. – 562с.
7. История экономических учений (современный этап) / Худокормов А.Г. - М., 2002. – 733с.
8. Білоконенко О.В. Історія економічних вчень: Конспект лекцій /Європейський ун-т. - К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2003. - 90с.
9. Грігорян Г., Сіроштан М., Українська Л., Бережна Н., Бондаренко А. Історія економічних вчень: Конспект лекцій / Харківський держ. економічний ун-т. - Х.: ХДЕУ, 2003. - 252с.

10. Древетняк В. Навчальний посібник з курсу Історія економічних вчень : Для студ. екон. спец. вищих навч. закл. / Донбаська держ. машинобудівна академія. - Краматорськ : ДДМА, 2005. - 184с.
11. Єфремов В.В. Історія економічних вчень. Від стародавніх часів до становлення економічної науки: Курс лекцій / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. - Ніжин : Видавництво НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2004. - 113с.
12. Злупко С. Історія економічної теорії: Підручник/ Степан Злупко, ЛНУ ім. І. Франка. - 2-е вид., випр. і доп. - К.: Знання, 2005. - 719с.
13. Ковальчук В. Історія економічних вчень: Навч.- метод. посібник/ В ячеслав Ковальчук, Михайло Сарай М-во освіти України Тернопільська академія народного господ., Кафедра економіч. теорії. - Тернопіль: Астон, 1999. - 126с.
14. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів/ В.М. Лісовицький М-во освіти і науки України. - К.: Центр навчальної літератури, 2004. - 219с.
15. Мазурок П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях: Навчальний посібник/ Петро Мазурок,. - 2-ге вид., стереотип.. - К.: Знання, 2006. - 477с.
16. Реверчук С. Історія економічних вчень: тести і вправи: Навчальний посібник / Сергій Реверчук, Н. Й. Реверчук, І. Г. Скоморович Авт.передм. Сергій Реверчук, М-во освіти і науки України, Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, Кафедра банківського і страхового бізнесу. - К.: Атіка, 2002. - 95с.
17. Ревчун Б.Г. Історія економічних вчень: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів/ Б. Г. Ревчун,. - КДТУ, 2003. - 134с.
18. Поплавська Жанна Василівна. Історія економічних вчень: Навч. посібник для студ. напряму підгот. 6.0501 Економіка і підприємництво / Національний ун-т Львівська політехніка - Л.: Видавництво Національного ун-ту Львівська політехніка , 2006. - 224с.
19. Саух І. Історія економічних вчень: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. - Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2005. - 260с.
20. Тараненко О. Історія економічних вчень: Навч. посіб. для дистанц. навч. / Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини Україна . Інститут дистанційного навчання. - К. :Університет Україна , 2007. - 301с.
21. Ткаченко Андрій Арсенович. Історія економічних вчень: Навч. посібник. - Запоріжжя: Дике Поле, 2002. - 574с.
22. Тараненко О. Історія економічних вчень: Навчальний посібник для дистанційного навчання/ Олександр Тараненко, Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини Україна . - К.: Університет Україна, 2007. - 301с.